

Μιά προσεκτική εξέταση τῆς σύγχρονης μαρξιστικῆς φιλοσοφικῆς φιλολογίας, ἀποκαλύπτει ὅτι μερικὲς πλευρὲς τῶν διαλεκτικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὸ πνεῦμα καὶ τὴν ὕλη ἀπασχόλησαν πρόσφατα τοὺς μελετητὲς πολλῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν⁽¹⁾. Οἱ μελέτες αὐτὲς ἀποκαλύπτουν, ξεκινώντας ἀπὸ προβλήματα ποὺ θέτει ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξη καὶ ἡ πρόοδος τῶν ἐπιστημῶν, τὴν ἀνεπάρκεια καὶ τὸ μονόπλευρο συχνὰ χαρακτῆρα, μὲ τὸν ὄποιον ἡ μαρξιστικὴ φιλολογία τῶν ἡμερῶν μας πραγματεύεται τὸ θεμελιακὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ εἶναι καὶ τῆς σκέψης.

Τὸ πρόβλημα

Ἀλλὰ περὶ τίνος πρόκειται; Τὰ ἐγχειρίδιά μας καὶ τὰ διάφορα ἔργα μαρξιστικῆς φιλοσοφίας ἐκθέτουν ἐν γένει σωστὰ τὶς βάσεις τῆς ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς. Σύμφωνα μὲ τὴν οὐσία τοῦ ὑλισμοῦ, ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς ὑλικῆς ἐνότητος τοῦ κόσμου: τίποτα δὲν ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὸν ὑλικὸ κόσμον, δὲν ὑπάρχει «μὴ ὑλική» περιοχὴ, ποὺ θάταν ἡ περιοχὴ τοῦ «πνεύματος». Ὁ ἄνθρωπος, ὅπως καὶ ἡ συνείδησή του, ἀνήκουν ὀλοκληρωτικὰ στὸν ὑλικὸ κόσμον, στὸ μόνο ὑπάρχοντα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ φιλολογία μας ἐκθέτει μὲ σαφήνεια τὴν πειστικὴ ἄποψη γιὰ τὸ θεμελιακὸ πρόβλημα τῆς προτεραιότητος τῆς ὕλης καὶ ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ σκέψη εἶναι προϊόν τῆς ὕλης, τῆς φύσης, τῆς λειτουργίας τοῦ ἐγκέφαλου, ὅτι εἶναι ἡ ἀντανάκλαση τοῦ κόσμου στὸν ἀνθρώπινο ἐγκέφαλον.

Οἱ δύο αὐτὲς ὀψεις τοῦ προβλήματος: ἡ ὄντολογικὴ ἐνότητα τῆς σκέψης καὶ τῆς ὕλης (ἡ σκέψη εἶναι ἓνα τμῆμα, ἓνα φαινόμενο τοῦ ὑλικοῦ κόσμου) καὶ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ σκέψη καὶ τὴν ὕλη, ποὺ ὑπάρχει στὸ γνωσεολογικὸ ἐπίπεδο (ἡ σκέψη δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀντανάκλαση τῆς ὕλης), οἱ δύο αὐτὲς ὀψεις τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴ σκέψη καὶ τὴν ὕλη, χάνουν τὸ διαλεκτικὸν χαρακτῆρα τους σὲ πολλοὺς στοχαστὰς. Οἱ μὲν ἐπιδιώκοντας νὰ μελετήσουν ἀντικειμενικὰ τὴ συνείδηση, ὑπογραμμίζουν μὲ τρόπο μονόπλευρο τὴν ὄντολογικὴ ἐνότητα τῆς ὕλης καὶ τῆς σκέψης καὶ τείνουν πρὸς χοντροκομμένες ὑλιστικὰς λύσεις. Τοῦτοι ἐπιστρέφουν σὲ

1. Ἡ παρούσα μελέτη τοῦ Οὔγγρου φιλόσοφου J. SIPOS δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ «Χρονικὰ τοῦ Πανεπιστημίου EOTVOS LORAND τῆς Βουδαπέστης». Ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὸ κείμενον τῆς γαλλικῆς ἐπιθεώρησης LA PENSEE, τεῦχος 109.

2. Βλ. τὶς συζητήσεις ποὺ ἔγιναν μετὰ τὸ 1952—54 στὴν ΕΣΣΔ, στὴν Τσεχοσλοβακία, στὴ Λ.Γ.Δ. καὶ σὲ προβλήματα ψυχολογίας, τὰ ἔργα τοῦ S. L. ROUBINSTEIN, τὶς ἐργασίες τοῦ V. P. TUGARINOV καὶ ἄλλων στὴν Ε. Σ. Σ. Δ., τὸ ἔργο τοῦ G. KLAUS: JESUITEN, GOTTE, MATERIE, στὴν Λ.Γ.Δ., τὸ βιβλίον τοῦ MENERT στὴν Τσεχοσλοβακία, τὴ συζήτηση γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ εἶναι καὶ τῆς σκέψης στὴν Κίνα, τὶς τωρινὲς συζητήσεις στὴν Οὔγγαρια, κλπ.

“Υ λ η

κ α ἰ

π ν ε ὕ μ α

J. SIPOS

μιά μηχανιστική έρμηνεία τής σκέψης, εξετάζοντας τὰ ψυχικά φαινόμενα αποκλειστικά και μόνο από τήν πλευρά τών νευρικών λειτουργιών και άμελώντας τή γνωσεολογική πλευρά, τὸ χαρακτήρα τής άντανάκλασης, τήν κοινωνική όψη του ψυχικού. Οί άλλοι άντίθετα — πού σήμερα αντιπροσωπεύουν τήν πλειοψηφία στη φιλοσοφική φιλολογία μας — πέφτουν σ' ένα λάθος άντίθετο.

Η σπουδαιότητα τών γνωσεολογικών προβλημάτων στον ιδεολογικό άγώνα πού διεξάγεται στις μέρες μας και τὸ γεγονός ότι ὁ Λένιν ὄφειλε νὰ συγκεντρώσει τὶς προσπάθειές του στὶς μαχιστικές διαστρεβλώσεις στον υποκειμενικό ιδεαλισμό, πού σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀρνείται τὸ χαρακτήρα άντανάκλασης τής συνείδησης, ὁδήγησαν ένα μέρος από τή φιλολογία μας νὰ παραμελήσει ἐν τέλει τήν ὄντολογική ἢ πλευρά του προβλήματος. "Αν ἡ σκέψη δὲν εἶναι παρὰ ἡ άντανάκλαση του εἶναι, τής ὕλης, μέσα στον ανθρώπινον ἐγκέφαλο, ἂν ἡ ὕλη εἶναι ἡ αντικειμενική ἐκείνη πραγματικότητα πού ὑπάρχει ἔξω και ἀνεξάρτητα ἀπὲ τή σκέψη και πού ἡ σκέψη τήν άντανάκλαση — τότε καταλήγουν νὰ νομίζουν ότι ἡ αντίθεση ἀνάμεσα στην ὕλη και τή σκέψη δὲ μπορεί παρὰ νὰ εἶναι ἀπόλυτη. Ἡ σκέψη δὲ μπορεί νάναί ὕλικὸ φαινόμενο (ἀπὸ άντολογική άποψη) και ταυτόχρονα νὰ βρίσκεται σὲ αντίθεση με τήν ὕλη (σάν άντανάκλασή της, στο γνωσεολογικὸ επίπεδο). Ἡ ὕλη δὲν εἶναι καθόλου σκέψη κι' ἡ σκέψη δὲν εἶναι καθόλου ὕλη. "Οτι ὑπάρχει (ἔδῶ πρόκειται ἤδη γιὰ μιὰ ὄντολογική άποψη) ἀνήκει ἐν τέλει εἴτε στον τομέα του ὕλικου, εἴτε στον τομέα του πνευματικού (θεωρουμένου ὡς μὴ ὕλικου). Και ἔτσι καταλήγουμε — με τή βοήθεια μιᾶς διαδικασίας, εἴτε τὸ θέλουμε εἴτε ὄχι, μεταφυσικῆς — νὰ χωρίσουμε τὸν κόσμο σὲ δύο, σ' ένα περίεργο διῆσμό.

Εἶναι βέβαιον, ότι πλάι στις ἀνάγκες του άγώνα ἐναντίον του «γνωσεολογικού» ιδεαλισμού, και ἄλλοι παράγοντες συνέβαλαν πλατειά στην ἐνίσχυση αὐτῆς τής τάσης. Ἰδιαίτερα συνέβαλε ὁ σεκταρισμός στο κοινωνικό και τὸ πολιτικό και ὁ δογματισμός πού συνδέεται μαζί του, στο θεωρητικὸ επίπεδο. Τὸ γεγονός ότι σὲ μιὰ ἄρισμένη περίοδο του εργατικου κινήματος κυριάρχησαν οἱ ἄριστερες σεκταριστικές ὀπορτουριστικές τάσεις, συνοδεύθητε ἀπὸ μιὰ ὑποτίμηση τών προβλημάτων πού ἔθετε ἡ πνευματικὴ κατάσταση, ὁ τρόπος σκέψεως τών μαζών. "Ετσι σταθήκαμε μάρτυρες, στη μὴ κατανόηση ἀπ' αὐτὴ τήν άποψη του ρόλου του παράγοντα συνείδηση και στην παραμέληση του πραγματικού ρόλου πού παίζει τούτος ὁ τελευταίος στην αντικειμενική κοινωνική ἐξέλιξη. Στο θεωρητικὸ επίπεδο ἡ τάση τούτη ἐνισχύθηκε ἀπὸ τή δογματικὴ ἔρμηνεία τών κλασσικών του μαρξισμού.

Ἀναμφισβήτητα, ὁ δογματισμός συνέβαλε πλατειά σ' αὐτὸ τὸ φαινόμενο. Δογματισμός στη μονόπλευρη ἔρμηνεία του «ὕλισμου και Ἐμπειριοκριτικισμου» του Λένιν,

δογματισμός και στη χωρὶς κριτικὴ χρησιμοποίηση του ἔργου του Στάλιν. Ὁ Στάλιν δὲν ἔγραφε με τρόπο συγκεχυμένο στο «Ἀναρχισμός ἢ σοσιαλισμός», ότι ὕλη και σκέψη συνιστοῦν δύο μορφές τής φύσεως και ότι κατὰ συνέπεια, ἡ ὕλη δὲν ἦταν παρὰ μιὰ ἀπὸ τὶς πλευρές τής φύσης πού γίνονται ἔτσι διπλῆ;

Κεῖνοι πού μ' αὐτὸ τὸν τρόπο χωρίζουν τὸν κόσμο σ' ένα τμήμα ὕλικὸ και σ' ένα ἄλλο μὴ ὕλικὸ, βάθελαν φυσικά νὰ προστατεύσουν τὸ μονισμό τής άφετηρίας τους. "Ετσι διακηρύσσουν π.χ. ότι ὁ κόσμος εἶναι ἕνας, ὕλικός, με τήν ἔννοια ότι δὲν ὑπάρχει τίποτε στον κόσμο πού νὰ μὴν εἶναι ὕλη, ἢ προῖον τής ὕλης: ὡστόσο, τούτα τὰ τελευταία πνευματικὰ φαινόμενα, δὲ μπορούν κατ' οὐδένα τρόπον νὰ ταυτιστοῦν με τήν ὕλη. Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ δὲν ἀλλάζουν, δυστυχώς, σὲ τίποτα τὸ γεγονός ότι αὐτὸς ὁ τρόπος σκέψης ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα σὲ ἀποκοπή ἀπὸ τὸ μονισμό, στο νὰ αντιλαμβανόμεστε ἕνα κόσμο πού ἔχει γίνε διπλός. κόσμος τής ὕλης και του μὴ ὕλικου.

Ἡ τάση αὐτὴ ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα στο νὰ ἀποκλείσουμε τή σκέψη ἀπὸ τήν ὕλη, στο νὰ τήν «ἀφυλοποιήσουμε», στο νὰ θέλουμε νὰ ἀποδίσουμε τή μὴ ὕλικότητα τής σκέψης στο ὄντολογικὸ επίπεδο, συμπεραίνοντάς το π.χ. ἀπὸ τὸ γεγονός ότι ἡ σκέψη δὲν διαθέτει καθόλου «φυσικές» ιδιότητες. "Ετσι καταλήγουν νὰ ἀρνούνται ότι ἡ σκέψη εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς μορφές κίνησης τής ὕλης και ἀντιπαραθέτουν με τρόπο μεταφυσικὸ τή φυσιολογική και τήν ψυχική πλευρά του φαινομένου τής αἴσθησης (πλευρές πού βαπτίζονται τώρα, ὕλικὴ και μὴ ὕλική). Ἐξ ἴσου πάσχει και ἡ ἔννοια τής ὕλης: δὲ θὰ δοῦμε πιά τήν ὕλη παρὰ μόνο με τή γνωσεολογική ἔννοια, στην αντίθεσή της με τή σκέψη. Τὸ κλασσικὸ νόημα τής ἔννοιας τής ὕλης, πού σημαίνει τήν ἴδια τήν ὕλη, τὸ ὑπάρχον στην ὄλότητά του, ἐξαφανίζεται.

Τὸ ἀποτέλεσμα; Ξεκινᾶ κανεὶς ἀπὸ τήν ὕλιστικὴ αντίθεση σκέψεως και ὕλης και καταλήγει σὲ μιὰ δυϊστικὴ ἀντίληψη του κόσμου βγάζει τή σκέψη ἔξω ἀπὸ τὸν ὕλικὸ κόσμο. Τούτο ὅμως δὲν εἶναι ἐπιστροφή σὲ μιὰ μυστικοποιημένη ἀντίληψη, ἄχρηστη γιὰ τήν ἐπιστήμη, ὅπου τὸ «πνευματικὸ» θεωρεῖται σὰ μιὰ οὐσία «μὴ ὕλική»;

Εἶναι κατανητὸ ότι ἡ στρεβλωμένη, ἡ μονόπλευρη αὐτὴ ἀντίληψη τών σχέσεων ἀνάμεσα στην ὕλη και τή σκέψη συγκρούστηκε με τὰ προβλήματα πού θέτει ἡ πρόοδος τών ἐπιστημῶν και ἡ κοινωνικὴ ἐξέλιξη. Εἶναι φανερό π.χ. ότι ἡ ὕλιστικὴ ψυχολογία δὲ μπορεί νὰ ὑκανοποιηθεῖ με μιὰ ἀντίληψη πού δὲν προβάλλει παρὰ μόνο τήν αντίθεση — ἀσφαλῶς σπουδαιότατη — ἀνάμεσα στην ὕλη (ἔξωτερικὸ κόσμο) και τή σκέψη (άντανάκλαση), πού δὲ θεωρεῖ τή συνείδηση σάν ὕλικὸ φαινόμενο. Πέρα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τής άντανάκλασης, ἡ ὕλιστικὴ ψυχολογία πρέπει ἐπίσης νὰ μελετήση τή δραστηριότητα τής συνείδησης, τὸν αντικειμενικὸ της ρόλο στις ἐξελικτικὲς διαδικασίες του άν-

θρωπίνου περιβάλλοντος, πρέπει ακόμα να μελετήσει το ψυχικό χωρίς καμμιὰ μυστικοποίηση, σὰν ἓνα ἀπὸ τὰ φαινόμενα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὶς φυσιολογικὲς ἔρευνες ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ λειτουργία τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ἢ μὲ τὴν πρωτοποριακὴ ἐπιστήμη, τὴν κυβερνητική.

Οἱ νέες ἀνάγκες τῆς σοσιαλιστικῆς οἰκοδόμησις ὁδηγοῦν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση: ὁρόλος τοῦ παράγοντα συνείδηση αὐξάνει σημαντικὰ στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη καὶ κάνει ὥστε ὄλο καὶ πιὸ λίγο νὰ ἱκανοποιούμαστε μὲ τὸ νὰ ὑπογραμμίζουμε τὴ λειτουργία ἀντανάκλασης τῆς συνείδησης. Ὁφείλουμε νὰ μπορούμε νὰ ἐξηγοῦμε τὸν ἀντικειμενικὸ ρόλο ποὺ παίζει ἡ συνείδηση στὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη καὶ νὰ ἀναλύουμε τὸν ἀναγκαῖο καὶ ἀντικειμενικὸ χαρακτήρα τοῦ ρόλου τῆς μέσα στὴν ἀλληλεπίδραση τῶν διαφόρων στοιχείων τοῦ κοινωνικοῦ CONTEXTE. Ἐδῶ βρίσκεται ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον τίθεται, κάτω ἀπὸ νέο φῶς, τὸ πρόβλημα τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων ἀνάμεσα στὴν κοινωνικὴ συνείδηση καὶ τὸ κοινωνικὸ εἶναι, τὸ πρόβλημα τῆς ταυτότητας, τοῦ ἀμοιβαίου περάσματος ἀπὸ τὴ σκέψη στὸ εἶναι. Ἡ βελτίωση τοῦ σχεδιασμοῦ θέτει ἐπίσης τὴν ἀνάγκη νὰ κατανοήσουμε καλύτερα, νὰ μελετήσουμε ἐπιστημονικὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ἐπίδραση τῶν λεγομένων ὑποκειμενικῶν παραγόντων στὴν οικονομικὴ διαδικασία. Ἡ αὐξουσα σπουδαιότητα τῶν ἰδεολογικῶν μορφῶν τῆς ταξικῆς πάλης, προβάλλει ἐπίσης τὸ πρόβλημα τῶν ἀντικειμενικῶν νόμων ποὺ διέπουν τὸ μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνικῆς συνείδησης καὶ τὴν ἐπίδρασή της στὴν πορεία τῆς σοσιαλιστικῆς ἀνάπτυξης. Καὶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προσθέσει ἀκό-

Ἡ ὑλιστικὴ λύση

Ἱστορικά, ἡ ἀφετηρία τοῦ ὑλισμοῦ ὑπῆρξε ὁ ὑλιστικὸς μωνισμός. Τὸ πρῶτο ἔργο τοῦ ὑλισμοῦ ἦταν νὰ γκρεμίσει τὴ μυθικὴ, θρησκευτικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου, καὶ νὰ τὴν ἀντικαταστήσει μὲ μιὰ ἀληθινὴ εἰκόνα τῆς πραγματικότητος. Ἡ θρησκευτικὴ σκέψη ἔκανε διπλὴ τὴν πραγματικότητα: ὑπέθετε, πλάϊ στὸν ὑλικὸ κόσμον, τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς κόσμου πνευματικοῦ καὶ στὸν τελευταῖο τοῦτο ἀπέδιδε τὰ πρωτεῖα. Ὁ ὑλισμὸς ἀπέριπτε τοῦτο τὸ δυῖσμό: δὲν ὑπάρχει παρὰ ἓνας μόνον κόσμος, βεβαιώνουν οἱ ὑλιστῆς, ὁ κόσμος τῆς ὕλης, ὁ αἰσθητὸς κόσμος, ποὺ ἡ θεολογικὴ ἀντίληψη τὸν εἶχε ἐξαρτήσῃ ἀπὸ ἓνα φανταστικὸ, πνευματικὸ κόσμον.

«Ἡ ψυχὴ» ἢ ἴδια, βεβαιώνουν οἱ ὑλιστῆς, ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ σκέψη του, μακριὰ ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ὑπερφυσικὰ δημιουργήματα, ἀποτελοῦν ἀπλῶς μέρος τοῦ μόνου ὑπάρχοντος ὑλικοῦ κόσμου καὶ δὲ διαφέρουν σὲ τίποτα — ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἀπὸ τὰ ἄλλα φαινόμενα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. «Ἡ ψυχὴ», ὅπως τὸ καθετὶ ποὺ ὑπάρχει, ὑποτάσσεται σὲ

μα, ὅτι ὁ ἀγώνας ἐναντίον τοῦ ἰδεαλισμοῦ ἀπαιτεῖ ἐπίσης μιὰ πιὸ λεπτὴ, πιὸ διαλεκτικὴ ἀντίληψη τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν ὕλη καὶ τὴ σκέψη. Δὲ βλέπουμε μὲ ποῖο τρόπο οἱ θεωρητικοὶ τοῦ ἀντιμαρξισμού, ἀπὸ τοὺς Ἰησουῖτες α - λὰ WETTER, ὡς τοὺς ἀναθεωρητῆς α - λὰ LEFEBVRE, ἐκμεταλλεύονται τὶς ἑλλείψεις μερικῶν συγγραφέων μας γιὰ νὰ δυσφημήσουν τὸ μαρξισμό; Ὁ ἀγώνας ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας, ἐναντίον τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων, ὁ ἀγώνας γιὰ τὴ διάδοση τοῦ μαρξισμού καὶ τὴ μεταμόρφωση τῆς συνείδησης τῶν μαζῶν, ἀπαιτεῖ ἐπίσης μιὰ ἀκριβέστερη λύση τοῦ προβλήματος τῆς σκέψης.

Ἡ πίεση τούτη τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν ποὺ παρουσιάζονται ἔντονος ἀπαιτεῖ τὸ ξεπέρασμα τῶν μονόπλευρων ἀντιλήψεων, τόσο τῶν ἀπλοϊκῶν ὑλιστικῶν, ὅσο καὶ αὐτῶν ποὺ ἔχουν δυῖστικὴ τάση. Ἡ πίεση αὐτὴ φανερώνει ἔντονα ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ κατανοήσουμε τὸ ψυχικὸ ἂν ἀμελήσουμε, κατὰ τὸν τρόπο τῶν ἀπλοϊκῶν ὑλιστῶν, τὸ χαρακτήρα τοῦ τῆς ἀντανάκλασης καὶ τὴν κοινωνικὴ του ὄψη. Ἐπίσης, ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατο νὰ μελετήσουμε τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, τὸν ἀντικειμενικὸ, ἐνεργό, αὐξοῦντα ρόλο τοῦ παράγοντα συνείδηση, ἂν δὲ θεωρήσουμε τοῦτο τὸν τελευταῖο σὰν ὑπάρχοντα κατὰ τὸν τρόπον ἀντικειμενικό, σὰ φαινόμενο τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, μὲ τὴν ὄντολογικὴ ἔννοια.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος διευκολύνθηκε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὴν πορεία τῆς ἱστορίας του, ὁ ὑλισμὸς — ἀντίθετα μὲ τὴν πρακτικὴ μερικῶν ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς μας — ἔχει ἤδη ἀναπτύξει στίς οὐσιαστικὲς γραμμές του, πλάϊ στὸ γνωσιολογικὸ πρόβλημα, τὸ πρόβλημα τῆς ὄντολογικῆς ἐνότητος τῆς σκέψης καὶ τῆς ὕλης.

ὑλικά, φυσικὰ αἷτια.

Ὅσο πρωτόγονες καὶ νῆταν οἱ ἐρμηνεῖες ποὺ πρότειναν οἱ Ἀρχαῖοι (δὲ φαντάζονταν στὴν ἐποχὴ τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων ὅτι ἡ ψυχὴ συντίθεται ἐπίσης ἀπὸ ἰδιαιτέρως λεπτὰ ἄτομα, κι' ἀργότερα στὴν ἐποχὴ τοῦ μηχανισμοῦ, δὲ θεωροῦσαν τὸν ἄνθρωπον σὰ μηχανή;) στὴν οὐσία τους ἦταν σωστῆς: ἔθεταν τέρμα στὴν φανταστικὴ ἀντιπαράθεση τοῦ ὑλικοῦ κόσμου καὶ τῆς «ἀϋλῆς», «ὑπερφυσικῆς» ψυχῆς, ξανάμπασαν τὴν ἀνθρώπινη σκέψη μέσα στὸν ὑλικὸ κόσμον κι' ἀνοίγαν μὲ τοῦτο τὸν τρόπο τὸ δρόμον γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη τῶν ψυχικῶν φαινομένων.

Τούτη τὴν οὐσιαστικὴ ἄποψη θὰ τὴν ξαναβροῦμε στοὺς θεμελιώτες τοῦ νεώτερου ὅπως καὶ τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ. Καὶ γι' αὐτοὺς ἡ ὑλικὴ ἐνότης τοῦ κόσμου ἦταν ἀυτονόητη κι' ἐθεωροῦσαν ἐντελῶς φυσικὰ τὴ σκέψη σὰν τμῆμα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Ἡ σκέψη, βεβαιώνουν, δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἀπὸ τὰ προϊόντα, ἓνα ἀπὸ τὰ φαινόμενα τῆς φύσης, μιὰ ἀπὸ τὶς μορφές κίνησης τῆς ὕλης. Ὅσο

περισσότερο θ' αντιλαμβάνονται οί άνθρωποι πώς αποτελούν ένα με τή φύση, στην οποίαν ανήκουν με τή σάρκα, τὰ αίμα και τόν ἐγκέφαλό τους, — διεκήρυξε ο "Ενγκελς — τόσο πιό πολύ θάνατι αδύνατο να διαιωνίζουν τούτη τήν αφύσικη και παράλογη ιδέα για τήν αντίθεση ανάμεσα στο πνεύμα και τήν ύλη, τόν άνθρωπο και τή φύση, τήν ψυχή και τὸ σῶμα, ιδέα που ἔφτασε τὸ ἀπόγειό της στο χριστιανισμό(3).

Τὸ πρόβλημα τῶν γνωσεολογικῶν σχέσεων ανάμεσα στὴ σκέψη και τὸ εἶναι, που ἔμεινε για μιὰ μακρὰ περίοδο στο δεύτερο πλάνο τῆς φιλοσοφικῆς διαμάχης, ἐμφανίζεται ἤδη στους πρώτους ὑλιστῆς φιλοσόφους. Τούτοι θέτουν τήν ιδέα τῆς ἀντανάκλασης, και σημειώνουν πώς ἡ συνείδηση και οί θρησκευτικῆς πλάνες συνιστοῦν τήν ἀντανάκλαση τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς, τοῦ περιβάλλοντος. Ἀντιπαροθέτουν τήν ἀληθινὴ εἰκόνα τῆς φύσης, στὶς πλάνες που κυνηγοῦν τοὺς ἀνθρώπους. Ἀλλὰ τὰ γνωσεολογικὰ προβλήματα ἀποκτοῦν σπουδαιότητα μόνον ἀργότερα, μαζὺ με τήν ἥττα τῆς θρησκευτικῆς μεσαιωνικῆς ιδεολογίας και τήν ἐπεξεργασία τοῦ ὑποκειμενικοῦ ιδεαλισμοῦ για τὶς ἀνάγκες τοῦ ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ ὑλισμοῦ.

Στο δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, περνοῦν ὀριστικὰ στο πρώτο πλάνο τὰ γνωσεολογικὰ προβλήματα. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ θετικισμοῦ, τοῦ μαχισμοῦ, τοῦ «φυσικοῦ» ιδεαλισμοῦ, μαζὺ με τήν ἀντιδραστικὴ στροφή τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας, ὑποχρεώνουν τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ νεώτερου ὑλισμοῦ νὰ ἀ-

σχοληθοῦν, πρὶν ἀπ' ὅλα, με τήν γνωσεοθεωρία. Για τούτο τὸ λόγο ὁ Ὑλισμὸς καὶ Ἐμπειριοκριτικισμὸς π.χ., παίρνουν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ γνωσεολογικὸ χαρακτήρα και τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων σκέψης και ὕλης ἀντιμετωπίζεται ἐκεῖ οὐσιαστικὰ ἀπ' αὐτὴ τήν ἄποψη. Αὐτό, ἐπίσης, ἐξηγεῖ γιατί σὲ τούτο τὸ θεμελιακὸ ἔργο ὁ Λένιν μᾶς δίνει ἕναν ὀρισμὸ τῆς ἔννοιας τῆς ὕλης που προβάλλει ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα τῆς ἀντανάκλασης. Ἀντίθετα με τὸν ὑποκειμενικὸ ιδεαλισμὸ, που ἰσχυρίζεται πώς ὁ κόσμος ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ αἰσθήματα, ὁ μαρξισμὸς βεβαιώνει τήν ἀντικειμενικὴ ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου, τήν ὑπαρξὴ του ἔξω και ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὅποιαδήποτε αἰσθήματα, και ὑπογραμμίζει τὸ χαρακτήρα ἀντανάκλασης τῶν ψυχικῶν φαινομένων και τήν ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο τοῦ ὁποῖου δὲν εἶναι παρὰ ἀντανάκλαση.

Ἔτσι, στὴν πορεία τῆς ιστορίας του και μέσα στον ἀγῶνα ἐναντίον τῆς θρησκείας και τῶν διαφόρων μορφῶν τοῦ ιδεαλισμοῦ — ἐνῶ ἐξίσου ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τῶν κατωτέρων μορφῶν τοῦ ὑλισμοῦ, τῶν μορφῶν τοῦ μηχανιστικοῦ, ἀπλοϊκοῦ ὑλισμοῦ — ὁ ὑλισμὸς ἔφερε στο φῶς δυὸ οὐσιαστικῆς πλευρῆς τῶν σχέσεων ανάμεσα στὴν ὕλη και τὴ σκέψη: τὴν ὄντολογικὴ τους ἐνότητα (ἡ σκέψη εἶναι φαινόμενο τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, τοῦ μόνου ὑπερέχοντος) και τήν ἀντίθεσή τους στο γνωσεολογικὸ ἐπίπεδο (ἡ σκέψη δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ὄντος).

Ποῦ βρίσκεται τὸ πραγματικὸ λάθος τοῦ ἀπλοϊκοῦ ὑλισμοῦ;

Συχνὰ ἰσχυρίζονται, ἀντίθετα μ' ὅσους βεβαιώνουν ὅτι ἡ σκέψη δὲν εἶναι παρὰ φαινόμενο τοῦ μοναδικοῦ ὑλικοῦ κόσμου, ὅτι ἐδῶ πρόκειται για λάθος τοῦ μεταφυσικοῦ ἢ ἀπλοϊκοῦ ὑλισμοῦ. Μερικοὶ ἰσχυρίζονται π.χ. ὅτι στον Χόλμπαχ, τὸ νὰ μιλάει για «ὕλικὴ φύση» τῆς «ψυχῆς», τὸ νὸ λέει ὅτι ἡ «ψυχὴ» ἀποτελεῖ μέρος τοῦ σώματος, ὅτι τὸ σύμπαν που ἀγκαλιάζει ὅτι ὑπάρχει, δὲν ἀποτελεῖται παρὰ ἀπὸ ὕλη και κίνηση, θὰ ἀντιπροσώπευε τυπικὰ τήν ἀδυναμία τοῦ παλαιοῦ ὑλισμοῦ. Νομίζουν ὅτι ἡ μαρξιστικὴ κριτικὴ που ἀπευθύνεται στους παλαιούς ἢ στους λεγομένους ἀπλοϊκοὺς ὑλιστῆς, τοῦ 19ου αἰῶνα, ἀφοροῦσε ἀκριβῶς αὐτὴ τήν ἄποψη.

Στὴν πραγματικότητα πρόκειται για ἄλλο πράγμα. Ὁ μονισμὸς τῶν ἀρχαίων και εἰδικὰ ἡ ἀντίληψή τους για τὴ σκέψη σὰν ὑλικὸ φαινόμενο, ἀποτελεῖ ἕνα στοιχεῖο θεμελιακὸ τῆς ὑλιστικῆς ἀντίληψης τοῦ κόσμου. Ὁ Ἐνγκελς και ὁ Λένιν ἔχουν διατυπώσει με σαφήνεια αὐτὸ που τοὺς χώριζε ἀπὸ τοὺς προδρόμους τους. Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν Γάλλων ὑλιστῶν τοῦ 18ου αἰῶνα — ἀνεπάρκεια που ξεπεράστηκε ἀπὸ τὸ διαλε-

κτικὸ -λισμὸ — ἐκδηλώνεται οὐσιαστικὰ σὲ τρία σημεία: στο μηχανιστικὸ χαρακτήρα τῆς ἀντίληψής του, στο μεταφυσικὸ, ἀντιδιαλεκτικὸ χαρακτήρα τῆς φιλοσοφίας τους, και, τέλος, στον ιδεαλισμὸ τους στο ἐπίπεδο τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων. «Ἀπλοϊκὰ γιὰ τοὺς τρεῖς τούτους λόγους και ἀποκλειστικὰ σ' αὐτὰ τὰ ὅρια ὁ Ἐνγκελς ἀπορρίπτει τὸν ὑλισμὸ τοῦ 18ου αἰῶνα και τὸ δόγμα τῶν Μπύχνερ και Σία! Για ὅλα τὰ ἄλλα προβλήματα τὰ πιὸ στοιχειώδη τοῦ ὑλισμοῦ... δὲν ὑπάρχει και δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καμμιά διαφορὰ ανάμεσα στο Μαρξ και τὸν Ἐνγκελς ἀπὸ τὴ μιὰ και ὅλους τούτους τοὺς παλαιούς ὑλιστῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη». Ὁ Λένιν λέει καθαρά, ὅτι ἂν ὁ Ἐνγκελς κριτικάρισε τοὺς ἀπλοϊκοὺς ὑλιστῆς τοῦ εἴδους Μπύχνερ και Μαλεσχῶτ, εἶναι μόνον γιατί τούτοι «δὲν ξεπερνοῦν καθόλου τὰ ὅρια τῶν δασκάλων τους», δηλαδὴ τῶν ὑλιστῶν τοῦ 18ου αἰῶνα, γιατί δὲν ἔκαναν εὔτε ἕνα βῆμα πρὸς τὰ μπρός. Αὐτὸ και μόνον αὐτὸ τοὺς κατηγορεῖ — ὑπογραμμίζει ὁ Λένιν. Δὲν τοὺς κατηγορεῖ ἐπειδὴ ἦταν ὑλιστῆς, καθὼς φαντάζονται οί ἀμαθεῖς ἀλλὰ γιὰ τὸ δὲν πρὸ ὄθησαν τὸν ὑλισμὸ, για-

3. Ἐνγκελς, Διαλεκτικὴ τῆς φύσης.

τι δὲν σκέφτηκαν κἄν νὰ ἀναπτύξουν τὴ θεωρία»(4).

“Ὅταν ἀγωνιζόμαστε ἐναντίον τῶν ἀπλοϊκῶν ὑλιστικῶν τάσεων, εἶναι ἐξαιρετικὰ σπουδαῖο νὰ βλέπουμε καθαρά, τί ἀπορρίπτουμε καὶ τί δὲν ἀπορρίπτουμε. Ἀλλοιῶς ἡ κριτικὴ μας, ἀντὶ νὰ βοηθᾷ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης, δὲ θὰ κάνει ἄλλο παρὰ νὰ κατανοήσουμε πῶς ἂν οἱ συνεπεῖς ὑλιστὲς ψυχολόγοι πραγματεύονται τὸ ψυχικὸ σὰν

ὕλικὸ φαινόμενο, σὰν εἰδικὴ μορφή τῆς κίνησης τῆς ὕλης, δὲν πλανιόνται γιὰ τοῦτο: ἂν ἐνεργοῦσαν διαφορετικὰ, δὲ θάταν πιά ὑλιστὲς. Ἄν ὅμως περιορίζουν τὴ σκέψη στὶς νευρικές διεργασίες, ἂν παραλείπουν τὸ χαρακτήρα ἀντανάκλασης τῆς συνείδησης, τὸν κοινωνικὸ καθορισμὸ τῶν ψυχικῶν φαινομένων, καὶ ἂν ἐπιστρέφουν σὲ μηχανιστικές ἐρμηνεῖες, τότε πέφτουν στὸν ἀπλοϊκὸ ὑλισμὸ καὶ ὀφείλουμε νὰ τοὺς κριτικάρουμε.

Τὸ θεμελιακὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας

Στις συζητήσεις ποὺ ἔγιναν σὲ μᾶς, στὴν Ὀυγγαρία, μᾶς ἀντέταξαν ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ὄντολογικῆς ἐνότητας τῆς σκέψης καὶ τῆς ὕλης θὰ κατέληγε νὰ διαλύσει τὸ θεμελιακὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας καὶ νὰ ἀναμείξει τὸν ὑλισμὸ καὶ τὸν ἰδεαλισμὸ. Ἀλλὰ τί λοιπὸν ἀντιπροσωπεύει τὸ ἀνώτερο πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλάει ὁ Ἐνγκελς;

Ἱστορικά, τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης σκέψης καὶ εἶναι ἐμφανίσθηκε καὶ ἀναπτύχθηκε ἀρχικὰ μὲ μορφή ὄντολογικὴ (ἄρα ὄχι σὰν γνωσκολογικὸ πρόβλημα σχέσεων ἀνάμεσα στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον καὶ τὴν πραγματικὴ, ἀνθρώπινη σκέψη, ἀλλὰ σὰν πρόβλημα ὄντολογικὸ γιὰ τὴν ὑπαρξή, πλάϊ πλάϊ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ «ὑπερπέραν» κόσμου). Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ κοινωνικοῦ διαφορισμοῦ ἐμφανίσθηκε ἡ ἔννοια τοῦ «ὑπερπέραν», ἡ ἔννοια τοῦ «πνεύματος» ποὺ ναι ἀντίθετο μὲ τὴ φύση, μὲ τὸν αἰσθητὸν κόσμον. Ἀργότερα, μὲ τὸ βάθαιμα τῶν ἀντιθέσεων τῆς ταξικῆς κοινωνίας, εἰσέρχεται στὴν κονίστρα ὁ ὑλισμὸς γιὰ νὰ ἀπορρίψει τὴ θρησκευτικὴ ἀντίληψη καὶ νὰ ἀρνηθεῖ τὴν ὑπαρξή τοῦ «ὑπερφυσικοῦ πνεύματος». Αὐτὸ θάνατο ἢ ἀρχὴ ἐνὸς μακρόχρονου ἀγῶνα ἀνάμεσα στὸν ὑλισμὸ καὶ τὸν ἰδεαλισμὸ, ἀνάμεσα στὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ θρησκεία. Καὶ στὸ κέντρο αὐτῶν τῶν ἀγῶνων, θὰ ξανασυναντήσουμε τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ὕλης.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ὑλιστικὴ θέση ποὺ ἀποκαθιστᾷ τὴν ὑλικὴ ἐνότητα τοῦ κόσμου καὶ βάζει ξανά τὴν «ψυχὴ» στὴ θέση τῆς, θεωρώντας τὴν ἀπλῶς σὰ φαινόμενο τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, σημαίνει πραγματικὰ τὴν ἐκμηδένιση, τουλάχιστον στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο, τῆς πρώτης αὐτῆς μορφῆς, τῆς ὄντολογικῆς, τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν ὕλη καὶ τὸ πνεῦμα. Ὁ ὑλισμὸς βάζει τέλος — στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο — στὴν ἀνιμιστικὴ, θρησκευτικὴ ἀντίθεση τῆς ὕλης καὶ τῆς σκέψης, στὸ δυῖσμὸ σῶμα — πνεῦμα. Ὡστόσο, ἡ ὄντολογικὴ αὐτὴ μορφή τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν σκέψη καὶ τὸ εἶναι, θὰ ἐπιζήσει σὰν ἀ-

νώτερο πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας, ὅσο θὰ ἐπιζοῦν οἱ κοινωνικὲς ρίζες τῆς θρησκευτικῆς ἀλλοτρίωσης, γιὰ νὰ τὸ ἀναπαράγουν ἀδιάκοπα. Μὲ τὴν ἐξάλειψη τῶν ταξικῶν ὀντιθέσεων, θρῖσκόμεστε μπροστὰ στὴν ἐκμηδένιση, μέσα στὴν πράξη τῆς ὄντολογικῆς μορφῆς τοῦ προβλήματος. Ὁ ὑλισμὸς τὴν ἀπομακρύνει ὀριστικὰ καὶ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως πνεύματος καὶ ὕλης, παύει νὰ εἶναι τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς ὄντολογίας.

Ἐπὶ τοῦ ὑλισμοῦ μαρξιστὲς ποὺ πιστεύουν ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης σκέψης καὶ εἶναι θὰ ἀποτελεῖ γιὰ πάντα τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντίληψης τοῦ κόσμου. Νομίζουν πῶς ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ σκέψη καὶ τὴν ὕλη, ποὺ πέρασε στὸ κέντρο τῆς φιλοσοφικῆς πάλης γιὰ λόγους ἱστορικούς, ἀποτελεῖ μιὰ θεμελιακὴ καὶ πραγματικὴ ἀντίφαση τοῦ σύμπαντος. Γιὰ τοῦτο τὸ λόγο δὲν κατανοοῦν ὅπως πρέπει τὴν ἰδέα τῆς ὄντολογικῆς ἐνότητας τῆς σκέψης καὶ τῆς ὕλης.

Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητά τοῦ πρόβλημα τῆς σχέσης εἶναι καὶ σκέψης, δὲν εἶναι τὸ θεμελιακὸ πρόβλημα παρὰ μόνον τῆς ἀνθρώπινης σκέψης καὶ τοῦτο σὲ μιὰ καθορισμένη ἐποχὴ τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Τὸ πρόβλημα τοῦτο, χωρὶς νὰ ἀντανάκλα μιὰ δῆθεν θεμελιακὴ ἀντίφαση τοῦ σύμπαντος, δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἀντανάκλαση ὀρισμένων ἀντιθέσεων τῆς κοινωνίας.

Τὸ σύμπαν ὑπάρχει καθεαυτὸ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὑπαρξή ἢ τὴ μὴ ὑπαρξή σκεπτομένων ὄντων. Ἡ φύση εἶναι αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ τῆς. Ἐξηγεῖται ἀφ' ἑαυτῆς καὶ δὲν εἶναι καθόλου ἀνάγκη νὰ τὴν ἀναγάγουμε σὲ κάτι διαφορετικὸ, στὴ σκέψη. Ἡ φύση, ἡ ὕλη, κατέχει τὶς γενικὲς ἀντιθέσεις τῆς, τοὺς γενικούς νόμους τῆς κίνησής τῆς, αὐτοὺς ἀκριβῶς ποὺ ἐξηγεῖ ὁ διαλεκτικὸς ὑλισμὸς. Ἡ σκέψη χωρὶς καθόλου νὰ εἶναι ὁ καθολικὸς ἀντίποδος τῆς ὕλης, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πολλαπλὰ φαινόμενα τῆς φύσης, ἓνα προϊόν σχετικὰ σπάνιο τῆς ἀναγκαστικῆς ἐξέλιξης τῆς ὕλης, ποὺ παρουσιάζεται παντοῦ ὅπου οἱ συνθήκες τῆς ὀργανικῆς ζωῆς, τῆς ἐμφάνισης ὄντων προικισμένων μὲ ἀναπτυγμένο νευρικὸ σύστημα, συγκεντρώνονται γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα, γιὰ νὰ ἐξαφανιστοῦν τὸ ἴδιο ἀναγκαστικὰ

4) Λένιν, Ἐλισμὸς καὶ Ἐμπειριοκριτικισμὸς. Βαθαίνει τὶς δυσκολίες τῆς. Πρέπει π.χ. νὰ

μέσα στους αιώνιους κύκλους που διαγράφει ή ύλη, όπως παρατηρεί ο Ένγκελς.

Η ιδέα της αντίθεσης ύλης και πνεύματος έχει ουσιαστικά τη ρίζα της στη διαδικασία διάσπασης της πρωτόγονης κοινοκτημονικής κοινωνίας. Η πρωτόγονη κοινωνία δεν γνώριζε ακόμα τη διάκριση ανάμεσα σε ύλη και πνεύμα, ανάμεσα σε σώμα και ψυχή. Η αντίθεση τούτη εμφανίστηκε αργότερα, με τη διάσπαση της οικογένειας, την αντικατάσταση της οργάνωσης που στηριζόταν σε μια εξισωτική κατανομή της εργασίας, από το σύστημα των τάξεων και την εμφάνιση των πρώτων ταξικών διαφορισμών⁵⁾. Ο χωρισμός της κοινωνίας σε κυρίαρχη και κυριαρχούμενη τάξη, κάνει να γεννηθεί ή ανάγκη να στραφούμε σε κάποιο κόσμο διαφορετικό, κάποια άλλη ζωή. Η κοινωνική αλλοτρίωση, ή αλλοτρίωση της εργασίας γεννά τη θρησκευτική αλλοτρίωση. Οι ταξικές αντιθέσεις παίρνουν στο μυαλό των ανθρώπων τη μορφή φανταστικών αντιθέσεων ανάμεσα στο κακό και το καλό, το σώμα και την ψυχή, την ύλη και το πνεύμα. Έτσι η πρώτη μορφή του θεμελιακού προβλήματος της φιλοσοφίας, ή οντολογική μορφή, δεν αποτελεί μια θεμελιακή πραγματική αντίθεση του σύμπαντος, δεν είναι παρά ή φανταστική σύμπαντος, δεν είναι παρά ή φανταστική και άπατηλη αντανάκλαση, κάτω από τη μορφή μιάς διασπασμένης εικόνας του κόσμου, της θεμελιακής αντίθεσης της ταξικής κοινωνίας.

Με την ήττα της θρησκευτικής ιδεολογίας, παίρνει όλο και πιο πολύ στο πρώτο πλάνο, ή «άλλη πλευρά» του θεμελιακού προβλήματος της φιλοσοφίας, το γνωσεολογικό του περιεχόμενο. Είναι φανερό ότι ή αντίθεση του πνεύματος και της ύλης δεν είναι αποκλειστικά ή αντανάκλαση της διαίρεσης της κοινωνίας. Μέσα στην αντίθεση αυτή παίζουν επίσης το ρόλο τους οι πραγματικές αντιθέσεις της σκέψης, της ίδιας της γνώσης, κι είναι τούτες που δημιουργούν τη δυνατότητα ώστε οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί να παίρνουν αυτή τη μορφή μέσα στο κεφάλι των ανθρώπων. Στα «φιλοσοφικά τετράδια» του, ο Λένιν σημειώνει ότι ή δυνατότητα για διάσπαση της γνώσης, ή δυνατότητα του ιδεαλισμού και της θρησκείας δίδεται από την πρώτη κιόλας, την πιο στοιχειώδη αφαίρεση. Η περίπλοκη και αντιφατική διαδικασία της γνώσης, φέρνει μέσα της τη δυνατότητα ώστε ή φαντασία να πετάει

μακριά από την πραγματικότητα. Η αφηρημένη έννοια μετασχηματίζεται σε φαντασία, σε τελευταία ανάλυση, σε Θεό. Ωστόσο, ή δυνατότητα τούτη δε γίνεται πραγματικότητα παρά μόνο μέσα σε όρισμένες συνθήκες. Η αιτία της θρησκευτικής αλλοτρίωσης (του «διπλασιασμού» του κόσμου, της φανταστικής αντίθεσης της σκέψης και της ύλης στο οντολογικό επίπεδο) δεν έδρεύει στην αντίθεση ανάμεσα στη σκέψη και το αντικείμενο (πρόβλημα γνωσεολογικό, αλλά στη διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις ανταγωνιστικές.

Είναι κατανοητό το γεγονός ότι οι ύλιστές, που ο αγώνας τους αντανάκλασε γενικά τα συμφέροντα της κοινωνικής πρόοδου, ενώ σα στόχο τους έβλεπον την έρευνα της αντικειμενικής πραγματικότητας, απέρριπταν πάντα την αντίθεση ύλης και πνεύματος, φώτιζαν τον άπατηλο χαρακτήρα αυτής της αντίθεσης και ξανατοποθετούσαν την ίδια την «ψυχή» μέσα στον υλικό κόσμο, αποδεικνύοντας ότι δεν είναι παρά λειτουργία του σώματος. Οι ύλιστές καταπολέμησαν πάντα το δυισμό πνεύματος και ύλης. Ωστόσο, τούτη ή οντολογική μορφή του προβλήματος των σχέσεων ύλης και πνεύματος, βρίσκει τη λύση και την οριστική της έκμηδένιση μόνον όταν εξαφανιστούν ολοκληρωτικά και οριστικά οι κοινωνικές πηγές της θρησκείας και του ιδεαλισμού. Ο επαναστατικός μετασχηματισμός της κοινωνίας στην εποχή μας έκμηδενίζει μέσο στην πράξη τις ίδιες τις πηγές του προβλήματος. Θέτει τέλος στο χωρισμό της κοινωνίας, στη διάσπαση ανάμεσα στην εργασία και τη σκέψη, απ' όπου προήλθε ή ιδέα του χωρισμού, του ανταγωνισμού ανάμεσα στην παθητική, νεκρή ύλη και την ένεργό και δημιουργική σκέψη. Οι κοινωνικές ρίζες του ιδεαλισμού και της θρησκείας εξαφανίζονται και μαζί τους εξαφανίζεται και ή δυνατότητα να χρησιμοποιηθούν ξανά οι αντιθέσεις της διαδικασίας της γνώσης, για μια μυστικοποιημένη έρμηνεία της πραγματικότητας. Μέσα σε τούτη τη διαδικασία φτάνει στο τέλος της ή οντολογική μορφή του θεμελιακού προβλήματος της φιλοσοφίας, αφήνοντας ολοκληρωτικά το χώρο στο γνωσεολογικό περιεχόμενο του προβλήματος, που προοδευτικά περνούσε στο πρώτο πλάνο κατά τους νεώτερους χρόνους. Το πρόβλημα των σχέσεων είναι και σκέψης καθίσταται το θεμελιακό πρόβλημα της επιστήμης της γνώσης, ενώ το γνωσεολογικό περιεχόμενο του νεώτερου υλισμού ξεδιπλώνεται σ' όλο το πλάτος του.

Η έννοια της ύλης

Όσοι θεωρούν την (γνωσεολογική) αντίθεση σκέψης — ύλης σαν άπάλυτη (άφου ή

5) Βλ. Μ. HAINCHELIN, LES ORIGINES DE LA RELIGION. Α. DONINI, LINE MENTI DI STORIA DELLE RELIGIONI.

σκέψη είναι αντανάκλαση του αντικειμενικού κόσμου δε μπορεί να είναι ταυτόχρονα μέρος αυτού του κόσμου — υποστηρίζουν), είναι υποχρεωμένοι να αποδείξουν στο οντολογικό επίπεδο το «μη υλικό» χαρακτήρα της σκέψης. Αλλά αυτό δε μπορούν να το πε-

τύχουν, παρὰ μόνο παραμορφώνοντας τὴν ἔννοια τῆς ὕλης.

Ἡ παραμόρφωση τούτη λειτουργεῖ πρὸς δύο κατευθύνσεις: 1ο, ἀντιλαμβάνονται τὴν ὕλη μὲ τρόπο ἀπλοϊκὸν (VULGAIRE) σὰ «φυσικὴ οὐσία» (καὶ ἡ σκέψη, μιὰ καὶ δὲ διαθέτει τὶς «φυσικὲς ιδιότητες» τῶν σωμάτων τῆς καθημερινῆς πράξης, δὲ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ὑλικὸ φαινόμενο). 2ο, ἀπορρίπτουν (στὸ ὄντολογικὸ ἐπίπεδο) τὴν ταύτιση τῆς «ὕλης» μὲ τὸ σύμπαν, μὲ τὸ Ὀλον, κι' ἔτσι ἀπορρίπτουν στὴν πράξη τὴν ἔννοια τῆς ὑλικῆς ἐνότητας τοῦ κόσμου (γιατὶ γι' αὐτοὺς ὁ κόσμος χωρίζεται σ' ἓνα κόσμον ὑλικὸν καὶ σὲ κάποιον ἄλλο «ἄῤυλο», τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος).

Πρέπει νὰ ποῦμε πῶς οἱ δύο τούτες παραμορφώσεις ἐμφανίστηκαν στὴν πορεία τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς ἔννοιας τῆς ὕλης καὶ συσκοτίζουν τὸ πραγματικὸ τῆς νόημα. Ἡ λύση τοῦ προβλήματος πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ἀπαιτεῖ νὰ δοῦμε καθαρὰ τὸ περιεχόμενον τούτης τῆς ἔννοιας.

Ἄς σημειώσουμε κατ' ἀρχὴν ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ὕλης γεννηθῆκε μέσα στὴ διαδικασία πού καταλήγει στὴν ἐμφάνιση τῆς θρησκευτικῆς ἀντίληψης. Ἐκίνησε μαζὺ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ πνεύματος, μὲ τὸ φανταστικὸ διπλασιασμὸ τοῦ κόσμου, πού συνοδεύει τὴ διάλυση τῆς πρωτόγονης κοινότητας. Οἱ ἐθνογραφικὲς ἐρευνες, ἔστω καὶ λίγο ἀντικειμενικὲς, ἀποδεικνύουν μὲ τρόπο σύμφωνο, ὅτι ἡ πρωτόγονη διανοητικὴ δὲ γνωρίζει ἀκόμα τὶς ἔννοιες τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος κι' ὅτι οἱ πρῶτες μορφές τῆς θρησκείας πού ἀντανάκλουν οὐσιαστικὰ τὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου μπροστὰ στὴ φύση, ἔχουν ἀκόμα ἓνα χαρακτήρα «ρεαλιστικόν». Ἡ ἀρχὴ τῆς ζωϊκῆς ἀρχῆς σ' αὐτὴ τὴν περίοδο, μεταμορφώνεται προοδευτικὰ σὲ ἰδέα τῆς ψυχῆς, πού χωρίζεται ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ἀντιτίθεται σ' αὐτό, στὸ μέτρο πού προχωρεῖ ἡ διάλυση τῆς πρωτόγονης κοινότητας. Ὁ χωρισμὸς τῆς κοινωνίας σὲ ἀνταγωνιστικὰς τάξεις γεννάει τὴ θρησκευτικὴ ἀλλοτρίωση, τὴ φανταστικὴ ἀντίληψη τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῆς ἐπίγειας ζωῆς μὲ τὴ ζωὴ τοῦ ὑπερπέραν, τοῦ φυσικοῦ μὲ τὸ ὑπερφυσικόν, τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς, τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἰδεολογικὴν διαδικασίαν γεινιέται, λοιπόν, ἡ ἔννοια τῆς ὕλης ἀχώριστη ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ πνεύματος, γιὰ νὰ δηλώσει τὸν πραγματικόν, αἰσθητὸν κόσμον, τὴ φύση, στὴν ὁποία ἀντιτίθεται ὁ κόσμος τῶν σκιῶν, τοῦ ὑπερφυσικοῦ, τοῦ ἄῤυλου.

Ἡ σταδιοδρομία τῆς ἔννοιας τῆς ὕλης θὰ ναι ἀντιφατικὴ. Γεννημένη μέσα στὴ διαδικασία πού καταλήγει στὴ θρησκευτικὴ ἀλλοτρίωση, θὰ καταστῆ ἡ θεμελιωτικὴ ἔννοια τοῦ ἀντιπάλου τῆς: τοῦ ὑλισμοῦ. Ὡστόσο, τὸ περιεχόμενον τῆς θὰ παραμείνει οὐσιαστικὰ τὸ ἴδιον: θὰ χρησιμεύσει γιὰ νὰ δηλώνει τὸν πραγματικόν, τὸν αἰσθητὸν κόσμον. Ἐνῶ

ὅμως στὴ θρησκευτικὴ ἀντίληψη ἡ ὕλη ἀντιτίθεται στὸ πνεῦμα, στὸ ὑπερφυσικόν καὶ στὸ ἄῤυλο, στοὺς ὑλιστὰς θὰ δηλώνει ὅτι ὑπερέχει πραγματικὰ, τὸ Ὀλον, τὸ σύμπαν, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς σκέψης του.

Μποροῦμε νὰ βεβαιώσουμε πῶς ἂν ὁ ὑλισμὸς ἐμφανίστηκε σὰ φιλοσοφία κι' ἂν χρησιμοποιεῖ τὴν ἔννοια τῆς «ὕλης» πού προῆλθε ἀπὸ τὴν διαδικασία τῆς θρησκευτικῆς ἀλλοτρίωσης, αὐτὸ ἔγινε ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας τῆς ἐμφάνισης καὶ τῆς κυριαρχίας αὐτῆς τῆς ἀντίληψης, πού στηριζόταν στὸ δυῖσμὸ ὕλης καὶ πνεύματος. Σὲ μιὰ κοινωνία πού δὲν τὴ διασποῦν οἱ ταξικὲς ἀντιθέσεις, ὁ κόσμος νοεῖται ἐντελῶς φυσικὰ τέτοιος πού πραγματικὰ παρουσιάζεται. Τίποτα δὲν ἐξωθεῖ τοὺς ἀνθρώπους νὰ φαντάζονται, ὅτι πλάι στὸν πραγματικόν κόσμον ὑπάρχει ἓνας κόσμος ἄλλος, ἀπρόσιτος στὶς αἰσθήσεις. Ἐδῶ βρίσκεται ἓνα χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τόσο τοῦ ἀπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ τῶν προγόνων μας, ὅσο καὶ τῆς ὑψηλῆς ἐπιστημονικῆς συνείδησης τοῦ ἀνθρώπου τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας. Ὄταν ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία παύει νὰ εἶναι ὁμογενής, γιὰ νὰ χωριστεῖ σὲ δύο, ἡ ἀναγκαία μορφή ἀνάπτυξης τοῦ ἐπιστημονικοῦ τρόπου σκέψης εἶναι ἡ ὑλιστικὴ φιλοσοφία, πού διεξάγει τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῆς θρησκευτικῆς ἰδεαλιστικῆς ἀντίληψης. Οἱ ἔννοιες τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος εἶναι τὸ ἀναγκαῖον ὄργανον αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνα.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ περιεχομένου, ἡ ὑλιστικὴ ἀντίληψη σημαίνει ἀπλῶς ὅτι παίρνουμε τὴ φύση τέτοια πού εἶναι, χωρὶς καμμιά ξένη προσθήκη⁽⁶⁾. Τὸ περιεχόμενον τοῦ ὑλισμοῦ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ πού καλοῦμε ἐπιστημονικὸν τρόπον σκέψης. Ὁ ἐπιστημονικὸς τρόπος σκέψης δὲν μπόρεσε νὰ προοδεύσει μέσα στὶς συνθήκες διάσπασης τῆς κοινωνίας, παρὰ ἀγωνιζόμενος ἐναντίον τῆς θρησκευτικῆς, ἰδεαλιστικῆς ἀντίληψης καὶ τούτος εἶναι ὁ λόγος πού παίρνει τὴν ἱστορικὰ ἀναγκαῖα μορφή τῆς ὑλιστικῆς φιλοσοφίας. Στὸν ἀγῶνα τοῦ ἐναντίον τῆς παραμόρφωσης τῆς πραγματικότητας ὁ ἐπιστημονικὸς τρόπος σκέψης ὑποχρεώθηκε νὰ ἀγωνιστεῖ μὲ μορφὰς φιλοσοφικὰς, μὲ ἔννοιες καθιερωμένους ἀπὸ τὴν θρησκείαν. Κι' ὅταν ἡ κοινωνία θὰ γίνῃ ξανά ὁμογενής, ὅταν θὰ ἐξαφανιστοῦν οἱ ρίζες τῆς θρησκευτικῆς ἀλλοτρίωσης, ἅρα καὶ ὅλες οἱ μορφές τῆς θρησκείας καὶ τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὁ ἐπιστημονικὸς τρόπος σκέψης θὰ ἐξακολουθήσει νὰ ἀναπτύσσεται σὰν τέτοιος, χωρὶς νὰ παίρνει πλέον τὴν μαρφή τῆς φιλοσοφίας. Ἐτσι θὰ ναι ξανά φυσικὸν νὰ βλέπουμε τὸν κόσμον τέτοιος πού εἶναι καθεαυτός, καὶ τότε ἡ ἔννοια τῆς ὕλης πού χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀρνήσιν τοῦ «πνευματικοῦ» κόσμου, θὰ χάσῃ τὴν σπουδαιότητά της. Ὁ ὑλισμὸς θὰ καταγάγει μιὰ ὀλοκληρωτικὴν νίκη. Θὰ γίνῃ ὁ φυσικός, ἡ καθολικὸς τρόπος σκέψης. Ὁριαμβεύοντας, ὁ ὑλισμὸς θὰ ἐξαφανιστεῖ σὰ φιλοσοφία, γιὰ νὰ «ἐπιζήσῃ», νὰ διατηρηθεῖ

καὶ νὰ κυριαρχήσει σὰν ἐπιστημονικὸς τρόπος σκέψης, γιατί δὲν ἦταν παρὰ ἡ μορφή τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης ποὺ ἐμφανίστηκε στὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῆς θρησκείας καὶ τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἡ ἀντίληψη σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τίποτα δὲν ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ὕλης, θὰ καταστεῖ γενικὴ καὶ φυσικὴ καὶ ἀπὸ τοῦτο τὸ γεγονὸς, ἡ ἔννοια τῆς «ὕλης» σὰν ἀντίθεσης στὸ «πνεῦμα», θὰ ἐξαφανιστεῖ βαθμιαία.

Ἄλλὰ ἂς ἐπανέλθουμε στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς ἔννοιας τῆς ὕλης. Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ γεννήθηκε, ἡ ἔννοια τῆς ὕλης, ὅπως καθέστε στοιχεῖο τῆς ἰδεολογίας, ἀποκτᾶ μιὰ ἐξέλιξη σχετικὰ αὐτόνομη. Ἐγκαταλείπει τὶς συνθήκες ποὺ τὴ γέννησαν. Τὸ νόημά της ὑφίσταται μετασχηματισμούς, ποὺ τὴν καθιστοῦν συχνὰ ἀγνώριστη σὲ τούτη ἢ ἐκείνη τὴ φάση τῆς ἐξέλιξής της. Ἡ κίνηση αὐτὴ πραγματοποιεῖται πρὸς δύο κυρίως κατευθύνσεις τουλάχιστον:

1. Σημαίνοντας, σ' ὅλο τὸ μάκρος τῆς ἱστορίας της, σ' ὅλους τοὺς μεγάλους ἐκπροσώπους τοῦ ὕλισμου, τὸν πραγματικὸν κόσμον, τὸ σύμπαν, ἡ ἔννοια τῆς ὕλης θὰ πάρει ἐπίσης τὸ νόημα τῆς πρωταρχικῆς ὕλης, τῆς «οὐσίας», ἀπ' ὅπου προήλθαν ἢ ἐγέναν ὅλα τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου. Ἐνῶ οἱ ὕλιστές βεβαιώνουν ὅτι μόνον ὁ κόσμος τῆς ὕλης ὑπάρχει πραγματικά, φτάνουν νὰ ἐρευνῶν τούτη τὴν πρώτη «ὕλη», τούτη τὴν «οὐσία», ἀπ' ὅπου ἀναμφίβολα ἐγένε τὸ πᾶν (τὴν ἰδέα τούτη τῆς «οὐσίας» τὴν ξαναβρίσκουμε στὴ φυσικὴ, στὶς ἐρευνες ποὺ ἀφοροῦν τὴ δομὴ τῆς δομῆς «τῆς» ὕλης, ἢ σὲ κάποιους φιλόσοφους ποὺ ἀντιπαραθέτουν τὴν ὕλη σὰν «φυσικὴ οὐσία», στὴ «μὴ ὕλική» σκέψη. Ἄλλὰ τί νὰ ποῦμε τότε π.χ. γιὰ μιὰ τόσο εἰδικὴ ὄψη τῆς ὕλης, ὅσο αὐτὴ ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ κείνο ποὺ ὀνομάζουμε κοινωνικο-οικονομικὸ σχηματισμό; τούτη ἡ μορφή τῆς ὕλης δὲ μپαρεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ μιὰ «φυσικὴ οὐσία;»). Χρειάστηκαν 2.500 χρόνια ἐπιστημονικῆς προόδου γιὰ νὰ γίνει σαφές ὅτι: ὁ κόσμος τῆς «ὕλης» δὲν εἶναι φτιαγμένος ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη «ὕλη», ἀπὸ μιὰ «φυσικὴ οὐσία». Ἡ ὕλη δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὴ φύση τὴν ἴδια, ποὺ ἡ ἄπειρα ποικίλες καὶ μεταβαλλόμενες μορφές της γεννοῦν ἀδιάκοπα οἱ μὲν τὶς δέ. Μπροστὰ στὶς ἰδέες τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης ποὺ εἶχαν κληρονομηθεῖ ἀπὸ τὸ 18ο αἰῶνα, ὁ Ἐνγκελς καὶ μὲ τὴ σειρά του ὁ Λένιν, ἀπέδειξαν τὸ ἀδύνατον νὰ ἀναγάγουμε τὶς διάφορες μορφές τῆς φύσης σὲ κάποια θεμελιωκὴ, πρωτόγονη οὐσία. Ὁ Λένιν, ἀγωνιζόμενος ἐναντίον τῶν μαχιστῶν ποὺ ἰσχυρίζονταν ὅτι μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῆς ραδιενέργειας ἡ «ὕλη» τῶν ὕλιστῶν εἶχε «ἐξαφανιστεῖ», ὑπογραμμίζει ὅτι κείνο ποὺ ἐξαφανίστηκε ἦταν κάποιες (φυσικὲς) ιδιότητες τῆς ὕλης ποὺ ὡς τότε τὶς θεωροῦσαν ἀπόλυτες, ἀμε-

τάβλητες καὶ θεμελιωκὲς (ὅπως τὸ ἀδιαχώρητο, ἡ ἀδράνεια, ἡ μάζα, κ.λ.π.) καὶ ποὺ τώρα ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἀπλῶς συνδέονταν μὲ κάποιες καθορισμένες καταστάσεις τῆς ὕλης. Ἡ ἔννοια τῆς ὕλης ποὺ χρησίμευε ἀρχικὰ γιὰ νὰ σημαίνει ἀπλῶς τὸν πραγματικὸν κόσμον ἀπέναντι στὸ «ὑπερφυσικό», ἀπαλλάσσεται μὲ τὸ μαρξισμό ἀπὸ κάποιες ἀναπόφευκτες ἱστορικὲς «παρακαταθῆκες». Τώρα γίνεται φανερό πῶς ἡ ὕλη ἀντιπροσωπεύει ἀπλῶς τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα, τὸν κόσμον τῆς πραγματικότητας ποὺ ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σκέψη καὶ τοῦ ὁποίου ἀντανάκλαση εἶναι τὰ αἰσθήματά μας. Γίνεται φανερό πῶς ἡ ἔννοια σημαίνει τὴν ἴδια τὴ φύση, τὸ σύμπαν στὸ σύνολό του. Ἡ ἀνάπτυξη λοιπὸν τῆς ἐπιστήμης μᾶς ξαναφέρει στὶς μέρες μας στὸ σημεῖο τῆς ἀφετηρίας, ἀλλὰ σ' ἓνα βαθμὸ πιὸ ὑψηλό.

2. Στὴν πορεία τῆς ἱστορικῆς τῆς ἐξέλιξης, ἡ ἔννοια τῆς ὕλης παίρνει ἐπίσης τὸ νόημα τοῦ ἀντικειμένου ποὺ ἀντιπαρατίθεται στὸ ὑποκείμενο, τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας ποὺ ἀνανακλάται ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο. Ἡ ἔννοια λοιπὸν τῆς ὕλης ἀποκτᾶ καὶ ἓνα γνωσεολογικὸ νόημα. Τὸ γνωσεολογικὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας τῆς ὕλης ἐμφανίζεται καὶ ἀναπτύσσεται. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ ὕλισμός δὲν σημαίνει μόνον βεβαίωση τῆς ὑπαρξης ἐνὸς μόνου κόσμου, τοῦ κόσμου τῆς ὕλης: οἱ ὕλιστές ἀντιπαραθέτουν τὸν πραγματικὸν τοῦτο κόσμον στὸ φανταστικὸν κόσμον τῆς θρησκείας. Ὁφείλαν νὰ ἀποδείξουν ὅχι μονάχα τὴν ἀνυπαρξία τοῦ ὑπερέραν, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μυθικὸς αὐτὸς κόσμος δὲν ὑπῆρχε παρὰ μόνον στὴν φαντασία τῶν ἀνθρώπων, δὲν ἦταν παρὰ ἡ φανταστικὴ καὶ ἀπατηλὴ ἀντανάκλαση τῆς πραγματικότητας. Δηλαδή ὁ ὕλισμός ὀφείλε ἐπίσης νὰ θέσει τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως καὶ μάλιστα ἀφοῦ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μερικοὶ φιλόσοφοι εἶχαν ἐπιχειρήσει, γιὰ νὰ ὑπερασπίσουν τὸν ἰδεαλισμὸν καὶ τὴ θρησκεία, νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν ἀξία, τὸ ἀντικειμενικὸν περιεχόμενο τῶν αἰσθημάτων μας καὶ σὲ συνέχεια τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξη τοῦ αἰσθητοῦ, «ὕλικου» κόσμου.

Μπροστὰ στὸν ἀγνωστικισμό καὶ τὸν ὑποκειμενικὸν ἰδεαλισμὸν, ὁ ὕλισμός ὀφείλε νὰ ὑπογράμμισαι δυὸ πράγματα: Ἀπὸ τὴ μιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ αἰσθήματά μας ἀντανάκλουν πιστὰ τὴν πραγματικότητα, ὅτι μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίσουμε τὸν πραγματικὸν κόσμον, ὅτι τὰ αἰσθήματά μας «συμπύπτουν» μὲ τὴν πραγματικότητα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅτι ὁ πραγματικὸς κόσμος (ὁ κόσμος τῆς «ὕλης») ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ αἰσθήματα ποὺ μπορούμε νὰ ἔχουμε ἀπ' αὐτόν, ὅτι τὰ αἰσθήματά μας διαφέρουν ἀπὸ τὸν πραγματικὸν κόσμον. Στὸν ἀγῶνα του μὲ τὸν ἀγνωστικισμό, ὁ Ἐνγκελς ὑπεγράμμισε τὴν «ταυτότητα» τῆς σκέψης καὶ τοῦ ὄντος. Στὸν ἀγῶνα του ἐναντίον τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, τοῦ μαχισμοῦ, ὁ Λένιν ὀφείλε νὰ προβάλλει τὴ διαφορὰ, τὴν ἀντίθεση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ αἰσθήματα καὶ τὴν ἀν-

6) ENGELS, DIALECTIQUE DE LA NATURE.

τικειμενική πραγματικότητα (τὴν «ὑλὴ»).

Ἀκριβῶς τὸ τελευταῖο τοῦτο πρόβλημα δεσπόζει, γιὰ λόγους ἱστορικούς, στὸν «Ὑλισμὸ καὶ Ἐμπειριοκριτικισμό». Οἱ μαχιστὲς ἰσχυρίζονταν ὅτι μόνο τὰ αἰσθήματά μας εἶναι πραγματικά, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ὑλῆς δὲν εἶναι παρὰ ἓνα πλάσμα, καὶ ἤθελαν νὰ στηρίξουν τὶς θέσεις τους μὲ τὶς νέες ἀνακαλύψεις τῆς φυσικῆς (ἡ ὑλὴ «ἐξαφανίζεται»). Ὁ Λένιν, ἀντίθετα μὲ τοὺς μαχιστὲς, ὄφειλε ἀπὸ τὴ μιὰ νὰ ὑπογραμμίσαι τὴν ἀρχαία ἐκείνη ὑλιστικὴ ἀλήθεια ὅτι τὸ αἶσθημα δὲν εἶναι παρὰ ἀντανάκλαση τοῦ πραγματικοῦ κόσμου, ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ὑπάρχει ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ αἰσθήματά μας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὄφειλε νὰ ἀπορρίψει τὶς λαθεμένες ἀντιλήψεις τῶν παλαιότερων ὑλιστῶν, ποὺ πίστευαν ὅτι ὁ κόσμος ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ μιὰ «ὑλὴ», ἀπὸ μιὰ «οὐσία» πρωταρχική, ὁμογενῆ, προικισμένη μὲ φυσικὲς ἰδιότητες καὶ νὰ ἀποδείξει πῶς ἡ ἔννοια τῆς ὑλῆς δὲ σημαίνει, ἐν τέλει, παρὰ τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα, τὸν πραγματικὸν κόσμον, τὸ σύνπαν στὸ σύνολό του. Οἱ δύο τοῦτες γραμμὲς ἐνώνονται στὸν Λένιν καὶ εἶναι οὐσιαστικὲς γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἔννοιας τῆς ὑλῆς.

Δυστυχῶς, ἡ ἐξέλιξη αὐτῆ τῆς ἔννοιας τῆς ὑλῆς ἔμελλε νὰ συνοδευτεῖ στὸν αἰῶνα μας, ἀπὸ μιὰ νέα παραμόρφωση: τὸ γεγονός ὅτι στὶς μέρες μας ὁ ἀγώνας ἀνάμεσα στὸν ὑλισμὸ καὶ τὸν ἰδεαλισμὸ πέρασε οὐσιαστικὰ στὸ γνωσεολογικὸ ἐπίπεδο, ὁδήγησε μερικὸς μαρξιστὲς στὴ μεταφυσικὴ ἀντίληψη ποὺ ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης μας. Τοῦτοι, ἐνῶ δὲν ἔχουν ἀκόμα ξεπεράσει ὀλοκληρωτικὰ τὰ λάθη τοῦ μεταφυσικοῦ ὑλισμοῦ (ὅπου ἡ «ὑλὴ» θεωρεῖται σὰ «φυσικὴ οὐσία», ἀμετάβλητη, τὸν κόσμον), ἀπομακρύνεται σ' ἓνα νέο σημεῖο ἀπὸ τὴν

ἀρχικὴ ἔννοια τῆς ὑλῆς. Ἀκολουθεῖ ἡ αὐτονομη κίνηση τῆς ἔννοιας. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἔχουμε ὀρίσει μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἔννοιας τῆς ὑλῆς τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα, σὰν ἀντίθετη μὲ τὴ συνείδηση, θὰ καταλήξουμε νὰ πλανηθοῦμε γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, χάρις σὲ μιὰ τροπὴ τοῦ μεταφυσικοῦ πνεύματος. Θὰ λησιμονήσουμε ὅτι ἡ «ὑλὴ» (ὁ πραγματικὸς κόσμος) καὶ ἡ συνείδηση (ἡ ἀντανάκλασή του στὸν ἀνθρώπινο ἐγκέφαλο) δὲ μποροῦν νὰ τεθοῦν ἀντίθετα μὲ τρόπον ἀπόλυτο, παρὰ μόνο στὰ ὅρια ἐνὸς καθορισμένου γνωσεολογικοῦ προβλήματος (Λένιν). Θὰ ἀποσπάσουμε ἀπὸ τὴν ἰδιαιτέρη περιοχὴ τὴν ἔννοια τῆς ὑλῆς ποὺ τίθεται σὰν ἡ ἀντίθεση τῆς συνείδησης, θὰ τῆς δώσουμε ἓνα ἀπόλυτο νόημα, θὰ τὴ χρησιμοποιήσουμε μὲ ἓνα νόημα «ὄντολογικό». Θὰ διακηρύξουμε ὅτι ὑλὴ εἶναι καθετὶ ποὺ δὲν εἶναι συνείδηση, ὅτι ἡ σκέψη δὲν ἀνήκει στὴ σφαῖρα τῆς ὑλῆς, ὅτι κατὰ συνέπειαν ὀφείλουμε νὰ διακρίνουμε ἓνα κόσμον ὑλικὸ καὶ ἓνα ἄλλο πνευματικὸ, «ἄῦλο», κ.λ.π. Κι' ἂν ἔχουμε φτάσει ἐκεῖ, θὰ πρέπει νὰ «ἀποδείξουμε» στὸ «ὄντολογικὸ» ἐπίπεδο τὴ δυαδικότητα τοῦ κόσμου, τὴ «μὴ ὑλικὴ» φύση τῆς συνείδησης. Αὐτό, ὡστόσο, δὲν εἶναι δυνατόν παρὰ μόνον ἂν παραμορφώσουμε τὴν ἔννοια τῆς «ὑλῆς», ἂν τῆς δώσουμε ἓνα περιεχόμενο «φυσικὸ» κ.λ.π. Θὰ καταλήξουμε σὲ παραισθησιακὲς θεωρητικολογίες γιὰ τὴν «ὑλικὴν» λειτουργία τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ τὴ «μὴ ὑλικὴν» λειτουργία τῆς συνείδησης, γιὰ τὴ διαφορὰ ἀρχῆς ἀνάμεσα στὴ λέξη (ὑλικὴ) καὶ τὴ σκέψη (ἄῦλη) κ.λ.π. τὸ πρᾶγμα προχωρεῖ, τραβάει τὸ δρόμο του καὶ φτάνουμε πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ νόημα τῆς ἔννοιας — ὥσπου οἱ ἀνάγκες τῆς πράξης νὰ κόψουν τὴν ἰδιοκίνηση τῆς ἔννοιας καὶ νὰ τὴν ὑποχρεώσουν νὰ ἀντανάκλα πρὸ ἀντικειμενικὰ τὶς σχέσεις τοῦ ὑλικοῦ κόσμου.

Ἡ σκέψη φαινόμενο τοῦ ὑλικοῦ κόσμου

Ἀπὸ παράδοση λοιπὸν ὁ ὑλισμὸς προσδιορίζει μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἔννοιας τῆς ὑλῆς, τὸ σύνπαν, τὸν κόσμον ποὺ ὑπάρχει πραγματικά. Ἔτσι, ὅτι ὑπάρχει πραγματικὰ εἶναι «ὑλικό»: δὲν ὑπάρχει τίποτα στὸν κόσμον «ἄῦλο», μὲ τὴν ὄντολογικὴ ἔννοια. Ἡ ἴδια ἡ σκέψη εἶναι, μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ὑλική: ὑπάρχει πραγματικὰ σὰ σκέψη, σὰν ἀντανάκλαση. Ἡ ἀντανάκλαση, ἡ πιὸ φανταστικὴ ἢ πιὸ ἀπατηλὴ ἀντανάκλαση τοῦ κόσμου, ἔχει μιὰ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, σὰν εἰκόνα (ἔστω καὶ ἡ πιὸ παραμορφωμένη, ἢ πιὸ ἀπραγματικὴ, τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας). Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ συνείδηση — ποὺ βρίσκεται σ' ἀντίθεση (σὰν ἀντανάκλαση) μὲ τὸν «ὑλικὸ» (πραγματικὸ) κόσμον (στὸ γνωσεολογικὸ ἐπίπεδο) — εἶναι ταυτόχρονα ἓνα φαινόμενο «ὑλικό» (ὑπάρχει πραγματικά, ἀντι-

κειμενικά, σὰν ἀντανάκλαση, σὰν εἰκόνα), εἶναι ἓνα φαινόμενο τοῦ ὑλικοῦ κόσμου (στὸ ὄντολογικὸ ἐπίπεδο). Νὰ τὶ σημαίνει ἡ ὑλιστικὴ βεβαίωση γιὰ τὴν «ὑλικότητα» τῆς σκέψης.

Ἡ ὄψη τούτῃ τοῦ προβλήματος εἶναι κεφαλαιώδης γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Πῶς θὰ μπορούσε νὰ καθορίσει κανεὶς γιὰ στόχον τὴ μελέτη τῶν ἀντικειμενικῶν νόμων τῶν ψυχικῶν μηχανισμῶν, ἂν στὸ σημεῖο τῆς ἀφετηρίας μας ἀρνούμαστε τὸν ἀντικειμενικὸν, πραγματικὸν χαρακτήρα αὐτῶν τῶν φαινομένων, ἂν τὰ θεωροῦμε πῶς ἀνήκουν σ' ἓναν «ἄῦλο» κόσμον;

Ἰεῖδαμε πῶς ἡ ἀπολυτοποίηση τῆς γνωσεολογικῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὴ σκέψη καὶ τὴν ὑλὴ ὁδήγησε μερικὸς συγγραφεῖς νὰ παραμορφώσουν τὴν ἔννοια τῆς ὑλῆς, γιὰ νὰ «ἀποδείξουν» στὸ ὄντολογικὸ ἐπίπεδο τὴν

«μη ύλικότητα» τῆς συνείδησης. Καὶ τούτα δὲν εἶναι τὰ μόνα τους ἐπιχειρήματα. Μᾶς λὲν ἐπίσης ὅτι πρέπει νὰ διακρίνουμε τὴν ὕλη, τὸ πρᾶγμα («οὐτὸ πού εἶναι σὲ κίνηση») ἀπὸ τὴν κίνησή του: ἡ σκέψη δὲν εἶναι παρὰ κίνηση τῆς ὕλης, κι' ὄχι ὕλη. Μᾶς λὲν ἀκόμα ὅτι ἡ σκέψη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν «ύλική» ὡς πρὸς τὴν προέλευσή της, ἀλλὰ ὅτι ἀναμφισβήτητα εἶναι (σὰν ἀντανάκλαση τῆς ὕλης) «μη ύλική» ὡς πρὸς τὴ φύση της. Ἡ διαδικασία τῆς σκέψης μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ὕλική, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ σκέψη, σὰν «ἀποτέλεσμα» τῆς διαδικασίας δὲν εἶναι παρὰ μιὰ «πνευματική», αἰσθητηριακὴ ἀντανάκλαση, αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ γνώση: δὲν κατέχει παρὰ ἓνα «γνωσεολογικό» εἶναι κ.λ.π.

Σ' ὅλα τούτα τὰ ἐπιχειρήματα, πού στὸ βάθος εἶναι ἀντιδιαλεκτικά (Πῶς μπορούμε νὰ ἀντιπαρατάξουμε «αὐτὸ πού εἶναι σὲ κίνηση» μέ τὴν κίνησή του; Τὸ ἴδιο τὸ «πρᾶγμα» δὲν εἶναι ἐξελικτικὴ διαδικασία; Ἡ οὐσία ἐνός «πράγματος» δὲ βρίσκεται ἀκριβῶς στὴν κίνησή του; Καὶ πῶς μπορούμε νὰ ἀντιτάξουμε τὴ σκέψη στὴ διαδικασία τῆς σκέψης; Εἶναι δυνατόν ἡ συνείδηση νὰ μὴν ἔχει παρὰ μιὰ λειτουργία ἀντανάκλασης, νὰ μὴν παίρνει μέρος στὴν καθολικὴ ἀλληλεπίδραση, ὄχι μόνο σὰν καθοριζόμενος ἀλλὰ καὶ σὰν καθοριστικὸς παράγοντας; Καὶ τί θέλει νὰ πει ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ σκέψη δὲν ἔχει εἶναι στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας τοῦ εἶναι;), σ' ὅλα λοιπὸν αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα ὀφείλουμε νὰ ἀντιτάξουμε ἓνα θεμελιωδὸ ἐρώτημα: πῶς, σὲ πιά στιγμή περνᾶμε ἀπὸ τὸν ὕλικὸ κόσμον, στὴ μυστηριακὴ περιοχὴ τοῦ «μη ὕλικού»; Οἱ συζητητές μας διακηρύσσουν, χωρὶς νὰ σταματᾶνε, ὅτι ἀπ' ὅποια πλευρὰ κι' ἂν δοῦμε τὸ πρόβλημα, θὰ ὑπάρχει πάντα μιὰ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ὕλη καὶ τὴ σκέψη: τί δεύτερη δὲ θάναί παρὰ ἡ ἀντανάκλαση τῆς πρώτης, ἡ σκέψη ἀποτελεῖ τὴν περιοχὴ τοῦ «μη ὕλικού».

Ἄλλὰ ὁ ἰσχυρισμὸς τούτος δὲν μπορεῖ νὰ ἀντέξει στὰ γεγονότα: ἀπ' ὅποια πλευρὰ κι' ἂν ἐξετάσουμε ἐπιστημονικὰ τὸ πρόβλημα τῆς συνείδησης, ἐπιβεβαιώνεται ὅτι ἡ σκέψη ἀνήκει ὀλοκληρωτικά, ὅπως καθετὶ πού ὑπάρχει πραγματικά, στὸν κόσμον τῆς ὕλης. Ἀπὸ καμμιά πλευρὰ δὲν βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ κάποιο μυστηριακὸ ἄλμα ἀπὸ τὸν ὕλικό, στὸ δῆθεν «ἄῦλο» κόσμον.

Τί νὰ πούμε π.χ. γιὰ τὴ συνείδηση σὰν περίπλοκη μορφή τῆς ιδιότητος τῆς ἀντανάκλασης; Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ιδιότης τῆς ἀντανάκλασης δὲν χαρακτηρίζει μόνο τὸ ἀνθρώπινο νευρικὸ σύστημα. Κατὰ κάποια ἔννοια, ὅλα τὰ φαινόμενα τοῦ σύμπαντος ἀντανάκλασιν (μέ εἰδικὸ τρόπο) τὸ περιβάλλον. Κύθι ἀλληλεπίδραση εἶναι ἀντανάκλαση κάποιων λειτουργιῶν σὲ ἄλλες. Κι' ὅσο τὸ φαινόμενο πού ὑφίσταται τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι περίπλοκο, τόσο καὶ ἡ ἀντανάκλαση τῶν ἐξωτερικῶν ἀποτελεσμάτων, ἡ ἀντίδραση τοῦ δοσμένου ἀντικειμένου θάναί πιὸ περίπλοκη. Ἐπίσης, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ διαφορὰ ἀρχῆς ἀνάμεσα στίς κατώτερες καὶ ἄ-

νώτερες μορφές ἀντανάκλασης. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἐβεβαίωσε ὁ Παυλῶφ, σὲ σχέση μέ τὰ ἀντανάκλαστικά τῶν ἀνωτέρων ζώων, ὅτι, ὅσο διαφορετικὲς καὶ νάταν οἱ ἀντιδράσεις τους συγκρινόμενες μέ τίς ἀντιδράσεις τῶν κατωτέρων ζωντανῶν ὀργανισμῶν, ἢ μέ τὴν ἀντίδραση ὁποιουδήποτε ἄψυχου ἀντικειμένου, τὸ οὐσιαστικὸ παρέμενε ταυτόσημο: μιὰ δοσμένη ἀντανάκλαση θὰ προκαλέσει ἀναγκαστικά μιὰ ἀντίδραση καθορισμένη, ἀναγκαία, τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ ὀργανισμοῦ πού ὑφίσταται τὸ ἀποτέλεσμα. Τὸ οὐσιαστικὸ θάναί τὸ ἴδιο, ὅσο τεράστιες κι' ἂν θάναί οἱ ποιοτικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στίς εἰδικὲς ἀντιδράσεις τῶν διαφόρων ὀργανισμῶν. Πρᾶγμα πού σημαίνει ἐπίσης ὅτι ἡ «ἀντανάκλαση» θάναί πάντα ὀλοκληρωτικά αὐτοῦ τοῦ κόσμου, θάναί ἓνα φαινόμενο τοῦ ὕλικού κόσμου, καὶ θὰ μπορεῖ σ' ὅλες τίς περιπτώσεις νὰ ἐρμηνευθεῖ μέ ὕλικὰ αἴτια (ἀκόμα κι' ἂν σήμερα δὲ γνωρίζουμε ἀκόμα, ἢ δὲ γνωρίζουμε ἀρκετὰ τούτῃ τὴ μορφή ἢ τούτο τὸν εἰδικὸ μηχανισμό τῆς ἀντανάκλασης).

Ἐπιτρέπεται λοιπὸν σ' ἓναν ὕλιστὴ νὰ σταματᾶ μπροστὰ στὸ πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης σκέψης καὶ νὰ διακηρύσσει: Ἐδῶ περνᾶμε σὲ μιὰ Οὐσιαστικὰ διαφορετικὴ μορφή τῆς «ἀντανάκλασης»; Περνᾶμε ἀπὸ τὴ «φυσική», «ύλική», στὴν «μη ὕλική» ἀντανάκλαση. Ἄλλὰ πῶς πραγματοποιεῖται λοιπὸν ἡ καταπληκτικὴ τούτῃ συναλλαγὴ, σὲ ἓναν ἄῦλο κόσμον; Ὑποθέτουμε πῶς κανεὶς δὲ θὰ πει γιὰ τὴν «ἀντανάκλαση», τέτοια πού ὑπάρχει στὰ φαινόμενα τοῦ ἄψυχου κόσμου, πῶς εἶναι ἓνα «ἄῦλο» φαινόμενο. Τὸ ἴδιο προφανῶς ἰσχύει γιὰ τὴν αἰσθαντικότητα τῆς ἀμοιβάδας κι' ἴσως καὶ γιὰ τὴ «συνείδηση» τῶν ζώων. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν ὅτι κανεὶς ὕλιστὴς δὲν θὰ θεωρήσει τὴ λειτουργία τῶν «σκεπτομένων μηχανῶν», τὴ «μνήμη» τους, τὴν ἰκανότητά τους νὰ ἐκτελοῦν σ' ἓνα δευτερόλεπτο ἓνα τρομακτικὸ ἀριθμὸ ὑπολογισμῶν καὶ νὰ μᾶς διαβιδάζουν τὰ ἀποτελέσματά τους, σὰν κάτι πού ἀνήκει στὴν περιοχὴ τοῦ «ὑπερφυσικού». Γιατί λοιπὸν θὰ ἐπιτρεπτόταν νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ἀνθρώπινη σκέψη ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ὕλικῶν φαινομένων; Δὲν πρόκειται γιὰ κάποιο κατάλοιπο τῆς ἀρχαίας πλάνης, γιὰ παρουσία τῆς μυστικοποιημένης ἔννοιας μιᾶς «ψυχῆς», πρηνομοιούχας, ἀντίθετης, ξένης ἀπὸ τὸν ὕλικὸ κόσμον; Ἡ ὕλη «ἐξαφανίζεται» λοιπὸν σὲ τούτο τὸ στάδιο τῆς ἐξέλιξής της;

Ἡ ἴδια ἰδέα τοῦ «ἄῦλου» τῆς ψυχῆς δὲν ἐμφανίζεται μέ τὴν παρεμβολὴ τῆς μεταφυσικῆς ἀντίθεσης τῆς σκέψης μέ τὴν ὕλη, ὅταν μερικοὶ στοχαστές φτάνουν νὰ ἀπορρίπτουν τὴν ἐπιστημονικὴ, ὕλιστικὴ, οὐσιαστικὴ ἀντίληψη, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ἡ συνείδηση εἶναι ἡ λειτουργία τοῦ ἔγκεφαλου; "Ὅσοι διακηρύσσουν ὅτι ἡ συνείδηση δὲ μπορεῖ ἀπὸ καμμιά ἄποψη νὰ εἶναι «ύλική», ὑποχρεώνονται νὰ ξεχωρίσουν τὴ σκέψη ἀπὸ τὴ λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου. Μᾶς λὲν πῶς ἡ συνείδηση εἶναι ἀξεχώριστη ἀπὸ τὴ νευρικὴ λειτουργία, ἀλλὰ

πώς δὲ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴ λειτουργία αὐτή. Ἡ νευρική λειτουργία δὲν εἶναι παρὰ τὸ «ὕλικό θεμέλιο» τῆς «ἄυλης» σκέψης. Ἡ «ὕλική» λειτουργία τοῦ νευρικοῦ συστήματος δὲν εἶναι παρὰ ἡ βάση τοῦ «μὴ ὑλικού», ψυχικοῦ, τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι παρὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς, κ.λ.π. Δὲν εἶναι φανερό πὼς ἐδῶ ἔχουμε ἓνα ἐπακόλουθο τῆς πρωτόγονης ιδέας γιὰ τὴν αἴυλη ψυχὴ ποὺ διαφέρει ἀπὸ τὴ λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τῆς ὁποίας δὲν εἶναι παρὰ ἔργον ὁ ἐγκέφαλος;

Ἡ ἀντίληψη τούτη ἀνάμεσα σ' ἄλλα ἐμποδίζει ἀκόμα καὶ σήμερα τὴν ἀνάπτυξη τῆς ὑλιστικῆς φιλοσοφίας. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἔπαιξε τὸ ρόλο τῆς στὸ γεγονός ὅτι ὡς τὰ τελευταῖα τούτα χρόνια οἱ ἔρευνοι οἱ σχετικὲς μὲ τοὺς φυσιολογικοὺς μηχανισμοὺς τῶν ἀνωτέρων ψυχικῶν λειτουργιῶν, εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωσῆ. Ἀναμφίβολα, αὐτὸς ὁ τρόπος ἀντίληψης συνέβαλε στὴ δημιουργία ἐνὸς ρήγματος ἀνάμεσα στὴ φυσιολογικὴ μελέτη τῶν νόμων τῆς ἀνώτερης λειτουργίας τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ τῆς ψυχολογικῆς ἔρευνας (7).

Τί εἶναι λοιπὸν ἡ συνείδηση ἂν ὄχι λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου; Λειτουργία ἀσφαλῶς εἰδικὴ τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκεφάλου, λειτουργία περίπλοκη ποὺ τὸ εἰδικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ὅτι ἐκτελεῖται μὲ τὴ βοήθεια λέξεων, δευτερογενῶν σημάτων, ὅτι πραγματοποιεῖ τὴν ἀντανάκλαση τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας μὲ ἀνώτερη μορφή, μὲ τὴ μορφή ἐννοιῶν, κρίσεων, ἀπαγωγῶν κ.λ.π. καὶ ἔτσι ἐξασφαλίζεται μίᾳ ἀνώτερη προσαρμογὴ τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ στὶς μεταβολὲς τοῦ περιβάλλοντος. Τὸ νευρικὸ σύστημα τῶν ἀνωτέρων ζώων καὶ ἡ λειτουργία του εἶναι προϊόν τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, τῆς ἀποτελεσματικῆς ἀλληλεπίδρασης ὀργανισμοῦ καὶ περιβάλλοντος. Τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπινου νευρικοῦ συστήματος, ἡ περιπλοκότης καὶ ἡ ὑπεροχὴ του, εἶναι ἤδη οὐσιαστικὰ προϊόν τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας.

Αὐτὴ εἶναι ἡ θέση τῆς ὑλιστικῆς ψυχολογίας, ποὺ δυστυχῶς τὴν ἐμποδίζουν οἱ «φιλοσοφικὲς» διατριβὲς μερικῶν. Θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε ἓνα βῆμα πρὸς τὰ μπρός, στὴ μελέτη τῶν συνθηκῶν τῶν κοσμικῶν πτήσεων, ἂν θεωρούσαμε τὴ συνείδηση σὰν ἓνα μυστηριακὸ αἴυλο φαινόμενο, συνδεόμενο βέβαια μὲ τὸν «ὕλικό» ἐγκέφαλο, ἀλλὰ καὶ ταυτόχρονα ὀριστικὰ χωριζόμενο ἀπ' αὐτὸν σὰν «μὴ ὑλικό»; Εἶναι φανερό ὅτι ὄχι. Οἱ σοβιετικοὶ ἐπιστήμονες ποὺ ἐξετάζουν τώρα τὰ ἀποτελέσματα τῶν κοσμικῶν πτήσεων, τῆς μακρᾶς ἐλλείψεως βαρύτητας, εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ προστεράσουν αὐτὴ τὴ θεωρητικολογία καὶ

ὀφείλουν νὰ μελετοῦν τὴν ψυχικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀντικειμενικὴ τῆς πραγματικότητας, σὰ δραστηριότητα τοῦ νευρικοῦ συστήματος.

Ὁλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ Παυλώφ καὶ τῶν μαθητῶν του συνίσταται ἀκριβῶς στὴν προβολὴ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ψυχικὴ δραστηριότητα δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τοῦ νευρικοῦ συστήματος, ὅτι ὀλόκληρη ἡ ψυχικὴ δραστηριότητα (ἀπὸ τὴν αἴσθησι ὡς τὴ σκέψη καὶ τὴν πρόκληση τῆς ἀντίδρασης, τὴν ἀνάλυση καὶ τὴν σύνθεση, τὴν ἀπαγωγή καὶ τὴν ἐπαγωγή, τὴ μνήμη, τὴ βούληση κ.λ.π.), εἶναι ἡ ἀνώτερη λειτουργία τοῦ νευρικοῦ συστήματος. Τὰ «ἀποτελέσματα» τῆς ψυχικῆς δραστηριότητας «ἐνσωποθηκεύονται» ἀπὸ τὸ νευρικὸ σύστημα, ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο καὶ «διακλαδώνονται» στὸ κύκλωμα μὲ τὸ ἐνδιάμεσο ἀντανάκλαστικῶν ἀλύσεων, καθορισμένων νευρικῶν «ἐπαφῶν». Ἡ συνείδηση εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ «λειτουργία», ἡ «ιδιότητα», ἡ «κατάσταση» τοῦ ἐγκεφάλου, καθὼς λέει ὁ Λένιν καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι μίᾳ ἀπὸ τὶς ιδιότητες τῆς ὕλης. Ἡ συνείδηση εἶναι ἡ λειτουργία τοῦ νευρικοῦ συστήματος καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἐννοια μπορούμε νὰ πούμε πὼς εἶναι μίᾳ ἀπ' τὶς μορφὲς κίνησης τῆς ὕλης, ὅτι ἔχει μίᾳ «φυσικὴ διαδικασία» (Μάρξ). Τὸ φυσικὸ τούτε φαινόμενο (φυσικὸ μὲ τὴν εὐρεία ἐννοια τῆς λέξης), τὸ ὁποῖο γνωρίζουμε τώρα νὰ περιγράψουμε μὲ τρόπο ἀρκετὰ ἀκριβῆ, μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ μελετᾶται μὲ τὴν βοήθεια ἀντικειμενικῶν μεθόδων καὶ ἡ ἔρευνα μπορεῖ νὰ στηρίζεται ὅλο καὶ πιὸ πολὺ στὶς νέες κατακτήσεις τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης, ὅπως εἶναι ἡ θεωρία τῶν πληροφοριῶν, ἡ βιοχημεία κ.λ.π. Μὲ τὴ βοήθεια τῶν κυβερνητικῶν μηχανῶν, καταλήγουμε νὰ ἀποτυπώνουμε τὴν ψυχικὴ δραστηριότητα. Τὸ βάθαιμα τῆς γνώσης τῶν ιδιοτήτων τῆς ζωντανῆς ὕλης, ἡ ἀνακάλυψη τῶν σιδηροηλεκτρικῶν καὶ ἀντισιδηρομαγνητικῶν ιδιοτήτων τοῦ δεσοξυριβονουκλεϊνικοῦ ὀξέος, μᾶς βοηθάει ἐπίσης στὴν κατανόηση τῶν μηχανισμῶν τῆς ψυχικῆς δραστηριότητας. Ὅλα αὐτὰ συμβάλλουν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ, στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἔρευνας γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς συνείδησης.

Πρέπει πράγματι νὰ θεωρήσουμε τὴ συνείδηση, τὴ σκέψη (εἰδικὴ μορφή τῆς ἀνώτερης νευρικῆς δραστηριότητας) σὰ μίᾳ «ἐσωτερικὴ κατάστασι τῆς ὕλης» (Λένιν), μίᾳ ἀπὸ τὶς «καταστάσεις» τῆς ὕλης, ἔτσι ὅπως π.χ. τὸ ἠλεκτρομαγνητικὸ πεδίο καὶ τὸ πεδίο βαρύτητας ἀντιπροσωπεύουν ἐπίσης εἰδικὲς καταστάσεις τῆς ὕλης (τῆς φύσης). Ἐτσι ὅπως ἄλλωστε, αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε «ἀνθρώπινη κοινωνία» ἀποτελεῖ ἐπίσης μίᾳ ἀπὸ τὶς «εἰδικὲς καταστάσεις τῆς ὕλης», κ.λ.π.

Τὸ λάθος τοῦ ἀπλοϊκοῦ ὑλισμοῦ δὲν εἶναι ὅτι θεωρεῖ τὴ συνείδηση σὰν ὑλικὸ φαινόμενο, σὰ μίᾳ ἀπὸ τὶς «καταστάσεις» τῆς ὕλης. Τὸ λάθος του βρίσκεται στὴν ἀπλοποιητικὴ ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς ὑλικότητάς, στὸ γεγονός π.χ. ὅτι δὲν μελετᾶ τὸ ψυχικὸ σὰ νευρικὴ δραστηριότητα καὶ παραμελεῖ τόσο τὸν εἰδικὸ

7) Βλ. Α. Α. SZMIRNOΣ: Τὰ καθήκοντα τῆς ψυχολογίας στὸ φῶς τοῦ 21ου Συνεδρίου τοῦ Κομ. Κομ. τῆς ΕΣΣΔ. Ἐκδόση στὸ 1ο Συνέδριο τῆς Ψυχολογικῆς Ἑταιρίας, 29 Ἰουνίου 1959, Βαλρόσι Ψυχολόγικη, 1959, Νο 5.

χαρακτήρα του φυσιολογικού αυτού φαινομένου, όσο και τις γνωσεολογικές και τις κοινωνικές τους πλευρές.

Συνηθίζουμε να λέμε πώς η συνείδηση δε μπορεί να «άναρθή» στη νευρική διεργασία. Τούτος όμως ο όρος συνεπάγεται παρεξηγήσεις: μερικοί νομίζουν πώς αυτό σημαίνει ότι η συνείδηση δε μπορεί να ταυτιστεί με τις νευρικές διεργασίες. Άλλα δεν πρόκειται ακριβώς γι' αυτό: η συνείδηση είναι η λειτουργία του έγκεφάλου. Κείνο που δεν κατανοούν μερικοί ψυχολόγοι και νευρολόγοι, είναι ότι η ψυχική δραστηριότητα δεν είναι μια στοιχειώδης νευρική λειτουργία. Δε μπορούμε πραγματικά να κατανοήσουμε τη συνείδηση παρά στα νέα άρχη της λειτουργίας του νευρικού συστήματος που καθορίζεται από κάποιους καθορισμένους παράγοντες. Ο ανώτερος αυτός μηχανισμός της νευρικής δραστηριότητας σημαδεύει μια ποιοτικά νέα «κατάσταση», μια νέα μορφή κίνησης, μια νέα μορφή αντανάκλασης που η γένεσή της συνδέεται με την πρόοδο της κοινωνικής εργασίας του ανθρώπου. Η νέα άρχη της νευρικής δραστηριότητας δε μπορεί να άναρθεί στις στοιχειώδεις νευρικές λειτουργίες. Η ανώτερη μορφή κίνησης προκύπτει από την κατώτερη, αλλά δε μπορεί να άναρθεί σ' αυτήν: τούτη κατέχει τους είδικους νόμους της.

Η συνείδηση (είδικη ανθρώπινη μορφή της ανώτερης νευρικής δραστηριότητας) είναι ένα περίπλοκο φαινόμενο, του οποίου πρέπει να μελετάμε τόσο το φυσιολογικό νευρικό μηχανισμό, όσο και τον κοινωνικό καθορισμό, τη λειτουργία του αντανάκλασης και τη λειτουργία του ξεκινήματος της αντίδρασης του οργανισμού. Πρέπει επίσης να μελετάμε τη συνείδηση σά λειτουργία λογική, διαλεκτική, κ.λ.π. Η συνείδηση, σά μορφή είδικη, περίπλοκη της ανώτερης νευρικής δραστηριότητας, κατέχει μια σχετική αυτόνομια, μια ίδια κίνηση, όπως καθετί που υπάρχει στον κόσμο. Η ίδια αυτή κίνηση έμφανίζεται στους νόμους της λογικής λειτουργίας, στην κίνηση, στην παραμόρφωση των έννοιών, στις ιδιομορφίες της ιδεολογικής αντανάκλασης, αλλά και στη δραστηριότητα, στον αντικειμενικό ρόλο της συνείδησης. Η σχετική τούτη αυτόνομια της συνείδησης διευρύνεται σημαντικά με την έμφάνιση της γραφής, με τη δυνατότητα να σταθεροποιήσουμε τα αποτελέσματα της έννοιακής αντανάκλασης έξω από τον έγκεφαλο.

Η συνείδηση είχε χωριστεί επί μακρό διάστημα από τις πραγματικές συνθήκες της, από τον ίδιο τον έγκεφαλο. Μία από τις πραγματικές αιτίες του γεγονότος αυτού βρίσκεται στις δυσκολίες της γνώσης. Ο μηχανισμός της ψυχικής δραστηριότητας μάς είναι ακόμα και σήμερα άγνωστος από πολλές άψεις. Ως τα τελευταία χρόνια, η δραστηριότητα αυτή δε μπορούσε να μελετηθεί παρά μόνο στις έξωτερικές της έκδηλώσεις. Η μελέτη της νευρικής λειτουργίας είναι ακόμα πρόσφατη, Στο ξεκίνημα της έπιστήμης

υποθέτουν ότι η σκέψη δε είναι η δραστηριότητα μίας «ψυχής» χωριστής από το σώμα, υποθέτουν αυτή την ψυχή ύλικκή, την τοποθετούν στο σώμα, και καταλήγουν να άνακαλύψουν πώς η ύλική ψυχή δε είναι παρά η δραστηριότητα του έγκεφάλου. Εν τώ μεταξύ μελετούνται η σκέψη, η διαδικασία της γνώσης, χωρίς προηγούμενα να έχει γίνει δυνατό να φωτιστεί η φύση της. Η ιστορία της λογικής, της γνωσεολογίας, της ψυχολογίας, της φυσιολογίας του νευρικού συστήματος, είναι εργασίες προσεγγίσεως, που άποκαλύπτουν στα μάτια μας το περίπλοκο, αλλά όμογενές εκείνο φαινόμενο που καλούμε ψυχική δραστηριότητα και όφείλουν τελικά να «συγχωνευτούν» όπως πρόβλεπε ο Παυλώφ.

Είναι λοιπόν έξαιρετικά σπουδαίο να μελετούμε τη συνείδηση, σαν αντικειμενικό φαινόμενο, με μεθόδους αντικειμενικές και σε στενή άλληλοβοήθεια με τους συγγενικούς κλάδους. Πρέπει να ξεπεράσουμε τα έμπόδια που προκύπτουν από μερικές λαθεμένες φιλοσοφικές άντιλήψεις. Η άνάπτυξη της ψυχολογίας άπαιτεί τη βαθειά μελέτη του φυσιολογικού μηχανισμού της ψυχικής δραστηριότητας. Άπαιτεί επίσης, όπως υπογραμμίζουν οι σοβιετικοί ψυχολόγοι, πέρα από τη στενή συνεργασία της ψυχολογίας και της φυσιολογίας, τη μελέτη των ψυχολογικών προβλημάτων που τίθενται από την κυβερνητική, την κατασκευή ήλεκτρονικών υπολογιστικών και μεταφραστικών μηχανών καθώς και την άποκατάσταση στενών δεσμών με κλάδους όπως η μαθηματική λογική ή η ψυχο-γλωσσολογία.

* *

Φυσικά δε μπορούσαμε να διαπραγματευθούμε έδω πέρα μόνον έν μέρος, από μερικές πλευρές και μόνον στις γενικές γραμμές της, τη διαλεκτική της σκέψης και της ύλης. Υπομνήσαμε μερικές σπουδαιότατες πλευρές του προβλήματος, όπως η ταυτότητα (ή «σύμπτωση» της εικόνας και του αντανακλώμενου αντικειμένου) που υπάρχει στο γνωσεολογικό επίπεδο και που εκτίθεται πλαστικά στη φιλολογία μας. Θα θέλαμε ωστόσο, στηριζόμενοι σ' ότι είπώθηκε καθώς και στα αποτελέσματα που έχουν έπιτευχθεί από τη φιλοσοφική φιλολογία μας, να έπιχειρήσουμε να δώσουμε σαν άνακεφαλαίωση, ένα σχήμα της διαλεκτικής των σχέσεων άνάμεσα στη σκέψη και την ύλη, στις κυριότερες άψεις τους.

Οι σχέσεις άνάμεσα στη σκέψη και την ύλη έπιβεβαιώνεται ότι έχουν ολοκληρωτικά διαλεκτικό χαρακτήρα.

1) Οι σχέσεις άνάμεσα στη σκέψη και την ύλη έχουν άντιφατική όψη.

2) Στο όντολογικό επίπεδο τις σχέσεις τους τις χαρακτηρίζει η ένότητα της σκέψης και της ύλης (η σκέψη είναι ένα φαινόμενο του ύλικού κόσμου, ένα φαινόμενο που υπάρχει αντικειμενικά).

3) Στο γνωσεολογικό επίπεδο στις σχέσεις άνάμεσα στην ύλη και τη σκέψη κυριαρχεί η άντίθεση (η σκέψη δε είναι παρά η αντανάκλαση του ύλικού κόσμου, της αντικει-

μενικῆς πραγματικότητας, στὸν ἐγκέφαλό μας).

4) Παράλληλα ὡστόσο, στὸ ὄντολογικὸ ἐπίπεδο, πλάϊ στὴν ἐνότητά τους ὑπάρχει καὶ διαφορά, ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ὕλη καὶ τὴ σκέψη, (ἀνάμεσα στὸ σύμπαν καὶ σ' ἓνα ἀπὸ τὰ εἰδικὰ φαινόμενά του). Ἐπίσης στὸ γνωσεολογικὸ ἐπίπεδο, πλάϊ στὴν ἀντίθεσή τους ὑπάρχει καὶ ἐνότητα, ταυτότητα ἀνάμεσα στὰ δύο (τὸ περιεχόμενο τῆς ἀντανάκλασης δίδεται ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα).

5) Οἱ δύο ἀντίθετες πλευρὲς τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν ὕλη καὶ τὴ σκέψη περνοῦν ἀμοιβαίᾳ ἢ μιὰ στὴν ἄλλη. (Ἡ σκέψη εἶναι ἓνα φαινόμενο τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, ἀλλὰ ἓνα φαινόμενο εἰδικό. Ἡ εἰδικότητά του συνίσταται οὐσιαστικὰ στὸ χαρακτήρα τῆς ἀντανάκλασης. Δηλαδή, ἡ ὄντολογικὴ πλευρὰ περνάει στὴ γνωσεολογικὴ). (Ἡ σκέψη εἶναι ἡ ἀντανάκλαση τοῦ ὑλικοῦ κόσμου στὸν ἀνθρώπινο

ἐγκέφαλο, ἀλλὰ εἶναι ἡ πλήρης ἀντανάκλαση ὑποκείμενη στοὺς ἴδιους γενικοὺς νόμους ποὺ διέπουν τὸν ὑλικὸ κόσμον στὸ σύνολό του, ἀνήκει στὸν ὑλικὸ κόσμον: ἡ γνωσεολογικὴ πλευρὰ ὑποθέτει τὴν ὄντολογικὴ καὶ περνᾷ σ' αὐτήν).

Ἐπιζητήσαμε σὲ τούτῃ τὴ μελέτη νὰ δώσουμε μιὰ συγκεφαλαίωση τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν ποὺ βρῖσκονται στὸ ξεκίνημα τῆς συζήτησης ποὺ ἀποδέλπει νὰ ἀναπτύξει μιὰ περισσότερο διλεκτικὴ ἀντίληψη τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν ὕλη καὶ τὴ σκέψη. Γιατὶ ἡ ἐξακολούθηση αὐτῆς τῆς ἐγασίας, ὁ ἀγῶνας ἐναντίον τῶν ἀπλοποιητικῶν τάσεων, θὰ συμβάλουν, εἴμεθα βέβαιοι, στὴν αὐξηση τῆς ἀποτελεσματικότητας τοῦ διαλεκτικοῦ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου καὶ μποροῦν νὰ βοηθήσουν τὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες καὶ τὴν ψυχολογία νὰ ξεπεράσουν τὰ φιλοσοφικὰ ἐμπόδια στὴν πορεία τῆς πρὸς τὰ ἐμπρός.

Μ ε τ ἄ φ ρ α σ η : ΚΩΣΤΑΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

